

Сен бақытты болуға лайықсың!

Жандос Көксу

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқының мемлекеттік деңгейдегі ұлттық идеясы, идеологиясы жоқ. Қазақстан сияқты басқа іргелі мемлекеттердің барлығында - елдің бас қаһарманы, ел үшін ерекше ерлік еткен көсемі, қоғамның қай бағытта даму керектігін анықтайтын құжат, кітап, доктрина бар.

Менің мақсатым заманауи тілмен айтсақ ұлттық идея дегенді сан ғасырлық әдебиет, тарих негізінде қалыптастыру. Бәрімізге ортақ идея, ой, құндылық бар болса алынбайтын қамал, аспайтын тау қалмайды.

Ұлттық батыр, көсем керек!

Дамыған елдердің барлығында мемлекеттің бас батыры, көсемі бар. Ел дамуына ерекше үлес қосқан ұлт қаһарманы, патшасы, батыры. Мысалы қырғыздарда Манас батыр, Моңғолияда Шыңғыс хан, Түркияда Ататүрік, Ұлыбританияда Артур патша ал Мажарстанда (Венгрияда) Аттила падишаһы (Аттила дегеніміз Еділ патша. Каспийге құятын Еділ өзеңі бар емес пе, сол жерде дүниеге келген соң ол өзеңнің атымен аталған адам. Еуропалықтар оны өз тілінде басқаша естіп, Атилла, Емил деп кеткен.) ел қаһарманы, ұлт мақтаншы боп табылады.

Бізге ондай адамды табу қиын! Қаншама батыр бар, сан мың көсем ел жадында бар! Мысалы сөз атасы Майқы би, әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр Әл-Фараби, 82 жасына шейін жекпе-жекке шығып жауды мұқатып отырған Қабанбай батыр, жоңғар мен қалмақпен бітіспей соғысып үнемі жеңіп жүрген Еңсегей бойлы ер Есім, «Жеті жарғыны» құрастыруға жол берген әз-Тәуке хан, гитлердік әскердің тас талқаның шығарған Бауыржан Момыш-ұлы сияқты батыр мен қаһармандар қазақта өте көп.

Сонау сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, түрік, қыпшақ, оғыз заманнан бері бұ күнге шейін елімізде аз батыр болды дейсіз бе? Аз батыр болды десеңіз мына кең-байтақ жер бізге қалай жетті дейсіз?

Жалғыз бір адамды атамай, көбін, тобын, шоғырын, заманың атайық. Көп елдерде солай уағдаласқан. Мысалы Англия жерінде ұлт көсемі аты аңызға айналған адам ол Артур патша. Бірақ жалғыз Артур өзі ғана жырларда аталмайды, Артур аты айтылған жерде оның бас батыры, қолбасы, сармат тайпасынан шыққан Ланселот (Ланселотты сармат деп тарихи жазбаларда атайды, кейбір ғалымдар Артур патша мен оның батырлары сармат тайпасынан шыққан деп болжап отыр. Сармат дегеніміз Кіші жүздің жерінен шыққан ел. Оған дәлел ретінде

Артурдың дөңгелек үстелде отырғаның, оның батырларымен кеңесіп жатқаның, эскалибур деген қылыштын жерге қадалғаның келтіреді, қылышты жерге қадап жиналыс, құрылтай жасау қазақ салтында бар) те еске алынады. Мерлин деген ақылшысы да ұмытылмайды.

Ұлт батырын, заманың табу үшін статистикаға жүгінейік. Қай заманның батырларының аты көп аталса соларды таңдайық, мысалы көше атауларында. Қазақта құдайға шүкір ірі, заманауи қала мен ауыл көп. Солардың ішінде інжу-маржандай болып отырған Алматы шаһарының басты көшелерін талдайық. Шаһардың орталығы «Алтын квадрат» деп аталады. Ол Райымбек батыр мен Әл-Фараби даңғылдарының арасында жатқан бай әрі сәнді қалалық аумақ. Сол көшелердің тізімі мынандай:

Райымбек батыр, Тоқмақ, Маметова, Молдағұлова, Мақатаев, Гоголь, Әйтеке би, Алимжанова, Жібек Жолы, Қазыбек би, Төле би, Бөгенбай батыр, Қарасай батыр, Қабанбай батыр, Жамбыл, Шевченко, Құрманғазы, Абай, Сатпаев, Жолдасбеков, Тимирязев, Ганди, Бектұров, Снегин, Әл-Фараби.

Енді осыларды заманы мен ұлтына қарай бірнеше топқа бөлейік:

1. Райымбек батыр, Әйтеке би, Жібек Жолы, Қазыбек би, Төле би, Бөгенбай батыр, Қарасай батыр, Қабанбай батыр (осы тізімде өңкей ірі көшелер мен даңғылдар келтірілген).
2. Гоголь, Шевченко, Тимирязев, Ганди, Снегин.
3. Құрманғазы, Жамбыл, Абай.
4. Маметова, Молдағұлова, Мақатаев, Алимжанова, Сатпаев, Жолдасбеков, Бектұров.

Бірінші топта 8 атау, екінші топта 5, үшінші топта 3 ал төртінші топта 7. Демек Алматы қаласының орталығындағы ең ірі, ерекше сәнді көше атауларының көбі Абылай хан замандастарына сай келеді екен.

Қазақстанның басқа қалаларында жағдай осыған ұқсас. Ең ірі, ең көркем көше мен даңғылдар осы заманның батырлары мен билеріне тиесілі. Соларды ел ерекше құрметтеп не бір ірі, не бір сәнді, орталықта орналасқан көшелердің атын береді.

Себебі де белгілі емес пе! Жоңғардан қазақ даласын кім азат етті? Қытай әскерін қазақ даласына кіргізбей, ойсырата жеңген кім? Қоқан, ауған, қырғыз, қалмақ, казак, орыс, башқұрт, татар елдерінің әскерін кім жеңіп еліне береке-бірлік сыйлады? Қазіргі Қазақстанның шекарасы да осы Абылай хан заманында, атам қазақ айтқандай «Найзаның ұшымен, білектін күшімен» қалыптасқан.

Демек ұлттық пантеонға Абылай хан замандастарын қоямыз.

Осылар жайлы аздап мағлұмат берейік. Бірақ алдымен қазақтың бағын кім байлап отыр? Неліктен қазақ бай әрі қуатты ел бола алмай жатыр? Неге қазақ Дубай сияқты, Шанхай сияқты бола алмай жатыр? Деген сұрақтарға жауап берейік. Оны айтпай алға жылжи алмаймыз.

Балаларды аяу керек!

Мектепте оқығанда бірнеше тентек бала бар еді. Мұғалім айтса тындамайтын, оқуы да, тәрбиесі де нашар, үнемі кешігіп келетін өңкей бұзықтар. Кейін мектепті бітіріп олардың бәрі ірі компанияның директоры, цех басшысы, зауыт қожайыны және тағы сол сияқты елге сыйлы, бай, ақылды адам бола қалыпты. Қалайша?

Біреуін айтайық, оның шың атын атамай Асан Василович деп жазайық. Осы Асан мектепте жүргенде нашар оқитын адам еді, линейкада үнемі сөз естіп тұратын да дәл өзі, мұғалімнің вот сендер оқымайсындар, Абай айтқандай жалқаусындар, қазақ десем өзіме тиеді деп жиі сөз еститін де сол.

Кейін мектепті бітіріп, ауылын тастап, подъездегі тесіктерде қалдырған темекінің заначкаларын ұмытып, қалаға, оқу іздеп кетті. Басқалар сияқты университет, институт, академияға ақша табылмай қалған сон Асан колледжге түсті. Сол жерде де ол алғашында ескі әдетін ұмытпай тентек болды, мына жерде де мендей аққөңілді адам сөз еститін шығар сияқты деп төбелес іздеп, мұғалімді сынап, сабаққа кешігіп жүрді. Бірақ қаншама тырысса да оған аналар айғайлап, жаман сөз айтып жауап қайтарған жоқ. Мысалы кешіксе мұғалім оны не себеппен кешіктін деп сөкпей, ұрыспай, отыра ғой балам дей салатын, ал түсінбей жатса мұғалім оған сан рет қайталап отыратын, басқа студенттер онымен төбелеспейтін, керісінше сен ауылдан келдің ғой, үйінді сағынып жатқан шығарсын, сондықтан жүр біздің үйге барайық, анам дәмді палау дайындады, соны жейміз деп оны қолдап, қолпаштап отырды.

Асан жылы сөзді естіп, қолдау көріп, оқуды қолға алды. Алғашында өз үшін емес, мұғалімді сыйлағаннан оқи бастапты. Бірінші қадамдары қиындау болғанмен кейіп іліп әкетіп қойды. Сөйтіп кеше ғана теңтек болған бала топтын ең үздік студенті бола қалды. Жай ғана жақсы

оқуды меңгермей, елмен жылы сөйлеуді де біліп таныды. Жылдар зымырай өте салып Асан колледжді бітіріп зауытта жұмыс тапты. Сол жерде бәрімен жылы сөйлегені үшін оны көбі сыйлап, мақтап отыра бастады, жұмысы да колледжде алған ілімі арқасында ірге жүре бастады. Біраз жылдан кейін оны бастықтар байқап алғашында смена бригадирі, одан кейін смена бастығы ал сәл кейінірек зауыт директорының көмекшісі етіп тағайындады. Сол жылы ол ата-анасына үй алып қалаға көшірді, отбасылы болды, қысқасы елге сыйлы аға бола қалды.

Адамды тура жолға салу үшін жылы сөйлеу керек. Оған сын айтпай көмек беріп, арасында мақтап, жағымды қылықтарын көрсетіп жату керек. Атам қазақ айтқандай «Жылы сөйлесен жылан да ұядан шығады». Қазақи мектептерде, әдебиет пен қазақ тілі, тарих сабақтарында жастарды жігерлендіретін, қуаттандыратын, жалынды сөздер көп айтылуы керек. Мысалы Қабанбайдын әскер алдында сөйлеген жалынды сөздері, Төле бидін елге айтқан баталары, Майқы бидін даналыққа толы ойлары.

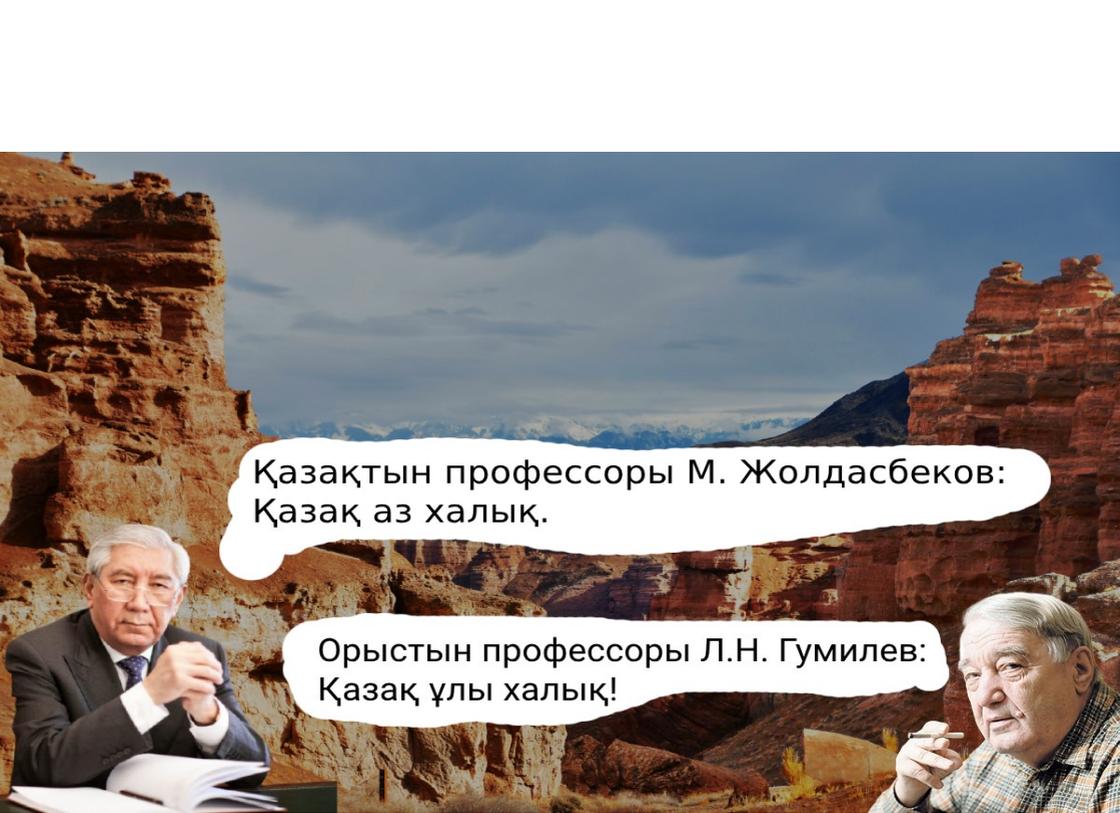
Біле білсеңіз 8 ғасырда Жетысу мен Сыр бойында күшті Түргеш қағанаты деген мемлекет болған. Соның шығарған ақшасын Жібек Жолы бойындағы барша ел пайдаланады екен. Ол теңгелер Италияда, Балтық елдерінде, Қытайда, Үндістанда, Ресейде, Иранда жалпы бүткіл әлем бойынша таралыпты. Сол ақшада не жазылған? Ол жерде мынандай жазу бар - «Көктегі Түргеш қағанның ақшасы»! Міне ұлттық патриотизм дегені осы!

Қазір болса қазақи мектепте көбіне мұнлы, қайғылы өлең көп айтылады. Көбіне өзгені сынау, жамандау бағыты басым. Жаман сөзді көп естіп адам бір сәтте жақсы бола қала ма? Жаман сөз айту, өзгені жамандау, негативті балаларға үйіп салу керемет даналық болсын делік. Ал ендеше неге ондай сөздер Төле биде жоқ? Махамбетте неге

жоқ? Майқы биде неге жоқ? Мына жерді қалдырған батыр мен би ақымақ болмаған шығар?

Менінші мұнға толы, қазақты жамандауы басым сөздер, негативке толы өлеңдер ел ішіндегі ағайынның еңсесін түсіреді, бағын байлап қояды, ондай адам өзін өзі кем етіп санай бастайды. Оның бойында, психология тілімен айтсақ кемшілік комплексі пайда болады.

Осы ретті бір мысал келтірейін. Қазақ әдебиетін керемет білетін Мырзатай Жолдасбеков деген профессор бар (негізі өзі жаман адам емес сияқты). Осы профессор көне ғұндарды, түрікті, сақты, қаңлы мен үйсінді зерттеген ұлы ғалым Лев Гумилевтің алдына барыпты. Сіз біз сияқты аз халықтың тарихын зерттепсіз сол үшін сізге мың мәрте рақмет айта келдік деп. Сонда ғалым намыстанып, ашуланып: какой малый народ деп сұрапты? Вы о чем? Это казахи что ли? Мырзатай ия деп айтты. Гумилев казахи не малый народ, казахи великий народ деп жауап қайтарып, сан мың ғасырлық тарихимыздан соған дәлел ретінде көп мысал келтіріпті:

Қазақтың профессоры М. Жолдасбеков:
Қазақ аз халық.

Орыстың профессоры Л.Н. Гумилев:
Қазақ ұлы халық!

Төле би Әлібек-ұлы

17 ғасырда қазақ пен жонғар арасы тым нашар еді. Көне Шыңғысхан мемлекетін қайта құрамыз деп моңғол тектес тайпалар сонау 14 ғасырдан бастап қазақ жеріне шабуылын үдете берген. Соған үнемі қазақтар тойтарыс беріп отырған. Әлемге әйгілі монғол шапқыншылығының тағы бірнеше рет қайталанбай қалуына батыр қазақтың ерлігі себепкер. Егер қазақ болмаса моңғол, ойрат, қалмақ тайпалары батыстағы елдерге талай рет ойран салар еді.

Сенбесеңіз 17 ғасырдың басында қазақтан жеңіліп Еділге қашқан қалмақтардың тарихын қараңыз. Олар сол жерде жиналып бүткіл Шығыс Еуропаға жойқын жорықтар жасап отырған. Еділ қалмақтары аз уақыт ішінде ноғайларды жеңді, башқұрттарды ойсырай қиратты, татар еліне жойқын жорықтар жасап отырды. Орыс патшасын өзіне тәуелді етіп (ғылымда бұны вассал дейді) одан оқ-дәрі тегін, на халыау, алып отырды. Қырым хандығын жеңді. Ал Қырым хандығы ол кезде Шығыс Еуропадан алым салық алып отырған іргелі ел болған. Осыны жоңғарлардың бар жоғы 1/4 бөлігі жасады. Ал қазақ болса сол Еділ қалмақтарымен қатар олардан 3 есе көп жоңғарлармен де, олардың ар жағындағы моңғолдармен де (моңғолдар ол заманда өте көп болды) шайқасып отырды. Және оларға тойтарыс беріп, жеңіп отырған. Мысалы Хақназар хан тұсында басталған жоңғарлармен соғыс шамамен елу жылға созылып Тәуекел хан тұсында қазақтардың үлкен жеңісімен аяқталған. Нәтижесінде қазақ оларға хан боп сайланды. Одан кейін соғыс қайта, ғасыр, оңжылдық сайын бастала берген екен.

Сондай шайқастардың бірінде жоңғарлар тұтқиылдан шабуыл жасап қазақтың 63 адамын тұтқынға түсіріпті. Соларды елге қайтару үшін жоңғар ханына қазақ елшілілігі барды. Көп ақсақал, би, шешен арасында жас Төле де бар. Қатыгез, ашушан, тәкәппар Галдан хан

алдына барған қазақ елшілері тұтқындарды босат деп оған айта алмай біраз телміріп қалыпты. Сонда 15 жастағы Төке ханнан сөз сұрады. Сөйле деп хан рұқсат берді. Төле дәлелмен сөйлеп қазақтың бар адамдарын еліне аман-есен қайтарып алыпты. Төле сөйлегенде жоңғар ханы бәріне иә құлдық деп келісе берген. Қазақтар кеткен соң Галдан ханнан уәзірі сұрапты, қалайша баланың айтқанына көніп бәрін босата салдыңыз деп. Тым болмаса құн алмадыңызба? Сонда әлі де болса қорқып отырған хан ана бала сөйлегенде қасымда арыстан пайда болыпты. Ол маған қаһарланып отырған соң баланың айтқанын екі етпей орындай салдым деді. «Шер кітабі қолында, өзі ақтың (құдайдың) жолында» дегені осы.

Осы ретте айта кететін жайт. Ол кездегі қазақ көсемдері намысшыл, ержүрек, батыл болған. Қазаққа мынандай алып жер қалай жетті дейсіз? Елге күн туғанда үйде отырмай бәрі ерлік жасап жауды мұқатып отырған. Көтеріліс болғанда, шайқас болғанда үйде отыратын ерлерді жұрт жақтырмайтын.

Жоңғар ханы Қазыбек биден сенің неше балаң бар деп сұрапты? Сонда Қазыбек би менің 1,5 жарым балам бар деген. Оған таң қалған хан қателеспесем сенің 5 балаң бар емес пе, бір жарымы дегені қалай деп сұрады. Сонда Қазыбек би былай айтқан:

«Менің елге ие болатын ұлым біреу-ақ, аты — Бекболат, соны бүтінге есептедім. Ал мал мен қатынға ғана ие болатын төртеуін есепке алып жүргенім жоқ. Олар — жарты бала.»

«Моя хата скраю» деп бәріміз жүрсек, бәріміз сол крайда, последний орында, лузер боламыз. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл болады» дегендей біз ел боп тірлік етуіміз керек, әрекет етуіміз керек. Құр сөйлеп игілікке жете алмаймыз, «Көп сөз боқ сөз» деп бекер айтпаған.

Шайқасқа, ереуілге, митингке қатыспаған ұлдарын Қазыбек би балам деп санамаған! Өзінің туған балалары болса да! «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» дегені осы.

1740 жылы жоңғар қонтайшысы Қалдан Серен қалын қолмен қазақты шабамын деп елімізге аттанды. Сонда Қарабек батыр жаумен шайқасатын шамамыз жоқ, жауға беріле салайық деген екен. Оған Төле би былай жауап қайтарды:

«Атадан ұл туса игі,

Өзі біліп тұрса игі.

Ата жолын құса игі.

Жаудан бұққан немені,

Өзіне келер ұятын,

Ортасынан құса игі!»

Деп айтып оны жиналыстан қуып шықты. Және жауды өз елімізден құғанша соғысамыз деп жұрт ол жерде уағдаласты. Солай болған да. Қазақ елін түгелдей жаудан азат еткенше жоңғармен соғыс жалғасып жатты.

Осыдан байқайтынымыз Төле би ержүрек, батыл болған. Ойындағы ақылын жасырмай, жаудан қаймықпай жүрген қайсар адам.

Оның тағы бір қасиеті ел жанашыры, ұлтжанды болуында. Көне жырларға сенсек ол көп елге пана болған көсем. Ақтабан шұбырынды жылдарында Ұлы жүздің көп руларын өз маңында топтастырды, үйсіз

жүргендерге үй беріп, кәсіпсіз жүргендерге жұмыс тауып. Көне жырларда Төкені іздеп бір бала келеді екен. Одан ата мені балалыққа ал деп. Қазақ атан кім деп сұрайды емес пе, сөйтіп сұрағанда атым жоқ, жетіммін деп бала жауап қайтарды. Сонда киімі алба-жұлба болған баланы Төке өз қамқорлығына алып, оған түйе баққызып, ұл етіп атын Сабалақ деп қойды. Сол бала кейін аты алты алашқа мәлім Абылай хан бола қалды.

Көп жырларда айтылғандай Төке өзіне қастандық жасаған, оны өлтіргісі келгендерге мейірімді бола алды. Мысалы бір қарақшылар түзде оны ұстап алып тонап, енді өлтіргісі келді. Төке болса мен сендерге ақы төлейін деген. Ол үйде алтын бар соны әкелу үшін хат жазайын деді. Төке үйдегі келінге жасырын сөзі бар хат жазады. Оның сырын түсінген ақылды келіні үлкен жасақ жіберіп Төкені азат етеді. Сонда оның өзін бағана ғана өлтіргісі келген қарақшыларды өлтіре сала алатын Төле би бұзақыларды кешіріп, тура жолға салу үшін жұмыс беріпті. Кәсіп үйретіпті. Олар тентек, қарақшы болудан қалып ел қатарына қосылды. Төле би өзі бастаған елге сыйлы бола алды. Қамқор болды. Оған дәлел ретінде Абылай ханды атауға болады. Бала кезінде ол Төкенің түйесін бақты, есейіп ерлік жасап, хан болды. Хан болған сон оның биге деген сыйластығы жойылмады. Оған жорықтардан сый ретінде не бір сәнді, не бір жүйрік аттарды жіберіп отырды, онымен санасуды ұмытпай, айтқан сөзін жерде тастамай.

Әрбір қазақ бақытты болуы керек, бабалардын дана сөздеріне тоқталса, бола алады да.

Тоғыз жасар Жетес балаға берген батасы

Бір үйдін баласы болма,
Көп үйдін санасы бол!
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол!
Бір тонның жағасы болма,

Көп қолдын ағасы бол!
Ақты ақ деп бағала,
Қараны қара деп қарала.
Өзегің талса, өзен бойын жағала.
Басына іс түссе көпшілікті сағала.
Өзіңе-өзін кәміл бол.
Халқыңа әділ бол,
Жауыңа қатал бол,
Досыңа адал бол!
Әумин!

Қазыбек биге берген батасы

Атасызға ата бол!
Батасызға бата бол!
Арып-ашқан қаріптін,
Жел жағына жота бол!
Панасызға пана бол!
Кек сақтамас бала бол!
Дос сүйініп, қас сыйлар,
Асу бермес дана бол!
Төле би бата беріп жаяды қолын,
Қалидай нұрлы болсын оң мен солың,
Рүстем дастанындай мәшһүр болып,
Қарағым, қайда барсаң, жолың болсын!

Әумин!

Қойгелді батырға берген батасы

Жүрген жерің жаз болсын,
Айдыныңа қаз қонсын.
Ұйқың-күлкің аз болсын,
Мерейің мақтанып,

Елің-жұртың мәз болсын.
Жая берген жапырақ,
Атсын таңың жарқырап.
Әумин!

Төле бидің сан түрлі баталары, нақыл сөздері елге мәлім. Және байқасаңыз баталарының әрбір жолында, әрбір сөзінде даналық, ақыл жатыр. Мұнға, қайғыға берілудің ізі де жоқ. Негізі қазақтың бес мыңжылдық тарихында оң ойлауға ғана орын берілген. Әрекет ету үшін. Тірлік ету үшін.

Негізі «Іргелі ел болғын келсе бесігінді түзу» дегендей жастарға Майқы би, Асан Қайғы, Төле би сияқты ғұламалардың сөздерін көптеп оқыту керек.

Реңіштен қалай құтыла аламыз?

2000 жылдарда әлемде ең танымал репер Eminem еді. Оның әндері Қазақстанның әрбір радио станциясында, әрбір телевизиялық каналда күніне сан рет шырқалған. Былайша айтсақ оның клиптері сол заманда хит болған. Оған қоса ол жайлы неше түрлі репортаж, фильм де түсіріліп телевизордан анда-санда көрсетіліп жататын.

Сонда менің байқағаным оның өлеңдері агрессияға толы. Оның бала кезіндегі анасына ерекше ашулы болған соң, кедей отбасында дүние келген соң, кедей жерде тұрған соң. Сол жайлы бірнеше өлең мен клип те Eminem түсірген екен. Он жыл өтсе де, жиырма жыл өтсе де ол анасын жамандауды қоймаған. Оның анасына деген реңіші талай жылдар өтсе де жойылмаған.

Бұнысы дұрыс па? Өкінішке орай осындай, талай жылға созылған реңіш, күйініш көп адамда бар болады. Бес жыл бұрын, он жыл бұрын, кейбірі жиырма не тіпті елу жыл бұрын болған реңішті есте сақтап отырады екен. Осыдан кейін көп жыл бойы адам мұн мен қайғыға тап болуы мүмкін.

Содан қалай арылуға болады?

Ең алдымен оның себебін жою керек. Мысалы сізді қыз алдаса, басқасымен танысып көріңіз. Тәуірін, жақсысын таңдап онымен сөйлесіп көріңіз. Бәрі бірдей емес қой! Жаңа дос ескі жараны ұмыттыруға септігін тигізе алады. Негізі циклдік реңіш жаман болады. Ол бойынша адам сан рет бір қатені жасай береді екен. Бір боққа талай рет басы қадалып. Ондай шепті бұзу үшін өзгеріс керек. Бастағы өзгеріс.

Негативті ойлаудың бір себебі ол ұлттық идеология, әдебиет. Сіз түріктін, үндінің сериалдарын көресеніз ол жерде мұнға берілу, болмайтын жерде жанжал шығару, жаман ойлау, өсек айту басым. Мен түріктермен де, үнділермен де көп жыл жұмыс істеген едім. Негізі жаман адамдар болмаса да, шын айтсам олар көбіне мұнға бейім болады екен. Арасында тәуір адамдардың өзінде де көз жанарынан мұн, қайғы көрініп тұрады. Кейде жұмыс істеп демалып отырғанда әндерін қосатын, ол кезде мен сұраймын, осы өлең не туралы деп? Сонда көбіне мұнға толы болады. Біреу қызына реңжіпті, біреу досына реңжіпті, тұтамас, тұтамас деп қайта, қайта айта береді екен. Менінше бұл жаһандық сипаттағы бір зұлым адамдардың, ұйымның істеген тірлігі. Масондар бұны істеп жатқан шығар. Тәуір, батыр халықтарды тура жолдан аластату үшін оларға мұнға толы өлең мен кітапті үйіп тастай салып жатыр. Кеше ғана үлкен мемлекетке ие болған қырым татарлары, ноғайлар, еділ қалмақтары қалай қырылды дейсін?

Түріктер де мұнға берілмей жатқанда қандай күшті ел болған десенші. Мысалы Сүлеймен сұлтан заманында оларға Еуропада тең келетін күш, мемлекет жоқ болмаған. Әрбіреуін көп күш салмай, ойнап жүріп тепкілеп, ұрып отырған.

Ең алдымен негативті ойға бір позитивті ойды сәйкес қою керек. Мысалы сізді сатып кеткен досыңыз, алдап кеткен қызыңыз не соған ұқсас бір негативті ой еске түскенде, мұнға батпай, оны қазбаламай, лезде басқа, позитивті ойды еске алыңыз. Мысалы сіздің өміріңіздегі ең көп ақша тапқан күнінiзді еске алу керек, не бір керемет сәтті еске алыңыз. Я болмаса сізге бір керемет жақын адамыңызды еске алуға болады. Сонда ана негативті ой адам миында позитивті оймен алмастырылады.

Біреуге ақыл айту оңай, біреуге былай істе деу оңай деп маған оқырман демесін деген ниетпен өз өмірімнен бір мысал келтірейін. Баяғыда бізге әкедей ақыл айтқан, тура жол сілтеген ақкөнілді ағай бар болған.

Ол қаншама адамға көмектескенің бір құдай біледі. Біреуге пәтер берді, біреуге жер берді. Ондай адамдар саны аз емес көп, өте көп. Ақ конвертке долларды толтырып қаншама ақын мен жазушыға хат жіберген? Қаншасының кітабін шығарды? Онда есеп жоқ, оны есептеп отырған адам да жоқ.

Кейін бір күнде ол қайтыс болды деген суық хабар естідік. Қалай өлді? Өліміне не себеп болғаны әлі күнге дейін белгісіз. Біраз күн қайғырдық, кейбіріміз жыладық, тағы біреуі кек аламын деп ашуланып жүрді. Бір-екі айдай жүрегімізде бір сызат болғандай дағдырып жүрдік. Бір қызығы анандай қалын конверт алмасақ та, ағадан пәлендей игілік көрмесек те, сол күндерде оның сөзін біздей кедей ғана сөйлеп отырды...

Кейін бір күні досымыздың жатақханадағы тар бөлмесінде он шақты адам боп жиналды. Солардың ішінде мен де бар едім. Біреу домбыра көріп құлағын ұзақ отырып бұра бастады. Кейін бір екі рет шерте салды. Сәлден сон қоңыр дауыспен өлең шырқала басталды. Неше түрлі күй шертті. Не бір жыр, біз білмейтін не бір дастан айтты. Басқаларымыздың бойымызда айта алатын сөзіміз жоқ болған соң көбіміз оны көпке шейін отырып тындадық.

Содан кейін мен жиналған достарыма, серіктеріме жігіттер былай мұнайып отыру бізге жарамас, адам өлсе оның артындағы тірлігі қалады, соны еске алайық деп айттым. «Бар табылар, жоқ кетер, Есен қолға мал бітер.» дегендей. Сөйтіп айтқан соң жиналған жұрт көкеміз маған былай айтты. Анау жазушыға мынандай сыйлық берді, мынандай ақынға пәтер берді деп көкемізді көкке көтере беріпті. Сөйтсек марқұмның жақсы істері мол бопты. Біреуге ұлық болған кезде жер беріпті, біреуге пәтер сыйлапты. Тағы біреулерге өз қалтасынан мол көмек берген. Қазір талай жылдар өткен сон ол сияқты ғазиз адамдарды мен еске алсам ең алдымен олардын халыққа істеген тірлігін еске аламын. Сөйтіп тұманды, бұлыңғыр күндердің өзінде,

есігі темір іші тастай қаранғы жерде болған кезде де жүрегімде жылу пайда болады.

Көкеміз қаранғы аспанда жарқ етіп аққан жұлдыз сияқты осы күнге дейін ел есінде, ол ешқашан ұмытылмайды, оның ерлігін біз жырламасақ та бізден кейінгілер батырды еске алып оны ұран қылар...

Сен НЕО болуға лайықсын!

Шамамен жиырма жыл бұрын «Матрица» деген керемет фильм шығыпты. Ол жердегі роботтар адамның жүйке жүйесіндегі тоқты пайдалану үшін бүткіл адамзатты өзіне құл етіпті. Адам ол жақта шың өмір сүрмей, бір елес, қиял әлемде тірлік етеді. Және сол өмірді «Матрица» деп атайды.

Матрицада адамда таңдау болмайды деп те жиі айтылады. Адамдардың көбі бір догма, стереотип арқылы ойлайды ғой деп. Соған ел кәміл сенеді.

Яғни екі әлем бар. Бірі шың өмір екіншісі қиял, өзге бір зұлымдар құрастырған фантазия. Ол фантазияны адамның күш жігерін басу үшін, оны өзіне қажетті тірлікке жұмсау үшін зұлымдар пайдаланады.

Сол фильм ерекше қабілеті бар адамды табудан басталады. Оны Нео дейді. Нео Матрицаның не екенін түсінген соң оған қарсы тұра бастады. Жын-шайтанның роботтарын қиратып елін азат етті. Қазақтың көне Алпамыс, Қобыланды, Ер-Тарғын батырлары сияқты.

Егер адам «Матрицаның» жалған, оның оған пайдасы жоқ болғаның ұқса содан лезде азат бола алады, ел қатарына қосыла алады, оған қарсы тұра алады. Тура жолға, құдай қалаған дара жолға түсе алады.

Мен осы кітапты елдің санасын азат ету үшін жазып отырмын. Көбіне адам мектепте оқығанды ақиқат деп санайды. Оған шек келтірмей, соған күмәндәнбайды. Және мына жердегі дәлелдер көбінің санасына сінімді де болмай қалуы мүмкін. Құранда жазылғандай «алла тағала зұлым елді тура жолға салмайды». Сондықтан сен қазағым өзін ойла, мұнға толы өмір сүріп, көрінгенге жем болып отыру керек пе? Әлде көне қазақ сияқты батыр болу қажет пе? Сені біреу жамандаса соған

неге сене қоясын? Қазақ жаман халық па? Кешегі бабаларымыз сияқты мол заманда, кедейі жоқ заманда өмір сүру керемет емес пе! Ол заманда кедей дегеннің өзінде жүзге жуық қойы, оншақты жылқысы және соны бағу үшін ұлан-ғасыр қазір бір қала сыя салатын жері болған.

Қазақ жаман халық па? Егер жаман болса неге біздің аталарымызды сталиндік репрессия кезінде елімізге келген шешен, қарашай, күрд, неміс, поляк сияқты ұлттардың перзенттері мақтайды? Тәуелсіздік алған жылдары олар Германияға, Шешенстанға кетіп неге бізді жамандамайды? Жамандамау түгіл бұл күнге шейін мақтайды.

«Матрицада» қиял керемет өмір етіп көрсетілген ал шың өмір не бір ұсқынсыз, адам тұруға лайықсыз мекен етіп бейнеленген. Өмірде олай болмайды. Өмірде керісінше болады, қиял нашар ал шыңдық керемет игілікке толы жер. Мысалы талай жылдар бойы арақ ішкен адамның санасы да матрица сияқты. Наркоманның өмірі де. Арақ ішпесе, есірткі тұтпаса ел қатарына қосылып мына дүниенің керемет игіліктерін көреді. Елге сыйлы адам бола алады. Сау боп жүрген күндер алқашқа қандай керемет боп көрініп жатқаның елестету қиын. Ал алған бетінен қайтпай арақ ішуді доғармаса, не болатының белгілі де шығар...

Мен елге бір жамандық тілеп отырмын ба? Елге лағынет сөз айтып отырмын ба? Жоқ! Керісінше жаман, негативті ойлама деп отырмын. Майқы би, Төле би, Асан Қайғы сияқты ұлы адамдардың сөзіне тоқта деп отырмын. Үйде отырған ақын саған тура жол ұсына алмайды. Өзі батыр, өзі көсем болмаса саған қалайша ақыл айта алады? «Ереулі атқа ер салмай, Егеулі найза қолға алмай» деген ержүрек бабалар ғана саған тура жолды ұсына алады. Солар ғана саған қамқор бола алады. Ол аруаққа сен. Соларды ғана үлгі ет. Сөздерін жатта, ерліктерін оқы. Атам қазақ айтқандай «Өлі разы болмай, тірі бай болмас».

Мына кітаптағы ойларға жету маған оңай тимеді. Қаншама жыл бойы ойлап жүріп осындай байламға тап болдым. Шындыққа сай ма? Бұнысы дұрыс па? Дегендей.

Ал сен болсан соны дайын етіп пайдалана аласын. Қаншама жыл бойы терлеп тапқан ойларым сендерге көктен түскен мұғжиза сияқты дайын, тегін боп жетті. Кітаптің бір бетін жазу үшін кейде бір күн, кейде бір апта кетуі мүмкін. Ал оны сіз бес минутта-ақ оқи саласыз.

«Матрица» фильмде Неоға таңдау беріпті. Сол кезде тиімді таңдау жасаған адам азат болады екен. Керемет ерлік жасай алатын деңгейге жете алады екен. Мен де сендерге сондай таңдау ұсынып отырмын:

Қазақ батыр

Қазақ жалқау

Асан Қайғы Сәбит-ұлы

Асан Қайғы шамамен 150 жылдай өмір сүрген сияқты. Себебі ол алдымен Жошы Ұлысының көсемі Әз-Жәнібекке ақыл айтып, одан кейін бір ғасыр жасап Қазақ хандығының Керей мен Әз-Жәнібегіне кеңесші болған. Екі Жәнібектің арасы жүз жылдан кем емес. Қазақ хандығы құрылғанда рулардың шатасып келмеуі үшін оларға таңба белгілеп қойған да осы ұлы жырау. Руларға таңба белгілеу Қазақ хандығының әкімшілік бөлісін айқындап берді. Қазіргі облыс пен аудан сияқты.

Асан қазақ халқының өзге даналары сияқты оң, позитивті ойлау жолында аянбай тірлік еткен. Сонау көне тәңіршілдік одан кейін орын тепкен исламда жақсы сөйлеу, көркем мінезге ие болу парыз. Асан да сондай болған. Оған дәлел ретінде мына өлеңді келтіруге болады:

«Еділ бол да, Жайық бол,

Ешкімменен ұрыспа.

Жолдасыңа жау тисе,

Жаныңды аяп тұрыспа.

Ердің құны болса да,

Алдыға келіп қалған соң,

Қол қусырып барған соң,

Аса кеш те қоя бер,

Бұрынғыны қуыспа.

Ақың болса біреуде,

Айыбын тап та ала бер.

Ерегісіп ұрыспа!

Сенікі жөн болса да,

Алтын шықпас дұрысқа.

Өзіңе біреу тимесе,

Кейін қарай жылыста.

Мінезі жаман адамға,

Енді қайтып жуыспа,

Тәуір көрген кісіңмен,

Жалған айтып суыспа.

Өлетұған тай үшін,

Көшетұғын сай үшін,

Желке терің құрысып,

Әркімменен ұрыспа.

Жөнге баспай тырысып,

Орынсыз жерде жем болма.

Ашу-дұшпан, артынан,

Түсіп кетсең қайтесін,

Түбі терең қуысқа!»

Осы өленді талдайық. Бірінші жолында «Еділ бол да, Жайық бол,» делінген. Еділ қандай өзен? Жайық қандай өзен? Екеуі де ірі, екеуі де алып, суы мол өзендер. Сіз де сондай алып, мол, сабырлы болыңыз дегендей.

«Ешкімменен ұрыспа.» деп айтыпты. Адам өзгемен ұрысқанда не бір жаман сөз айтады. Кейде боқтайды. Асан бабамыз негативтің деңгейіне түспе дейді. Осы ретте айта кететін жайт. Еуропалық кітаптарды оқыған қазақтың кейбір жазушылары мен ақындары көп негативті жазады. Өзгені айыптайды. Елді сынайды. Бұл да ұрысудың бір жолы. Оған тәңіршілдік пен ислам қағидалары орын бермеген.

Осы ретте айта кететін бір жайт бар. Қазақтың бес мыңжылдық тарихында қаншама ақын, жазушы өмірден өтті. Бәрін халық еске сақтап отырмайды екен. Қазір хатқа түскен, қалын, том-томдағы романдар жазған қаншама ақын мен жазушы бар. Бірақ көбін ел есінде сақтамайды. Оған дәлел ретінде Алтын Орда заманындағы сарай ақындарын келтіруге болады. 11-15 ғасырларда Дәшті Қыпшақ жерінде көп ірі қала бар болған. Халық саны бірнеше мың, жүз мың болатындары да аз емес еді. Қазіргі тілмен айтсақ мегаполистер. Ірі қалада сауда керуендері, неше түрлі кәсіп меңгерген жұмысшылар аймағы – рабат, молда мен имам отыратын ірі, сәнді, білім мен ғылым бұлағы болған мешіт пен медреселер бар еді. Сол жерде хан

сарайларында неше түрлі шешен де жоқ емес бар болған. Хан мен оның кеңесшілерін мақтап отырған неше түрлі ақын мен жазушы да болған.

Олардын еңбектері ел арасында ол кезде кеңінен тарап жатқан. Ол туындылар жоғалып кеткен де жоқ. Түркия, Армения, Иран, Қытай, Италия, Ресейдің көне архивтерінде сол өлеңдер осы күнге шейін сақталған. Қалайша? Алтын Ордаға неше түрлі елдің елшілері келіп отыратын. Сауда-саттық, саясат, өнер, білім жолын қуып дегендей. Солар өз еліне барып Жошы ұлысында мынандай хан, мынандай ақын бар деп неше түрлі жазба қалдырыпты. Арасында өлең мен жырларды да келтіріп.

Сәбеттік заманда қазақтың жазба әдебиетінің негізін Абай қалады деп көп айтатын. Ал шың мәнінде сонау Алтын Орда заманында да хатқа түскен өлең мен жырлар жоқ емес бар болған.

Қазіргі қазақтың ауыз әдебиетінде Алтын Орда заманындағы сарай ақындары мен жазушылардың еңбектері онша танымал емес. Көбін ел білмейді де. Көбі тарихи, батырлық жырларға еңбепті. Ал батырлық жырларда қандай ақын бар?

Елдің мұн-мұқтажын жоқтаған, жаумен күресуді ұмытпаған, хан-сұлтандарға ақыл айтқан, Асан Қайғы сияқты кемеңгер ақындар ғана. Қалғаның ел ұмыта салды.

Қазір де солай ғой. Мысалы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері ел арасында ең танымал, ең сүйікті ақын болған кім?

Және не себеппен ол ғана сондай құрметке ие? Неге жазушылар одағындағы қалған сөз шеберлерін ел дәл солай қадірлемейді, неге дәл солай құрметтемейді? Неге оларды жастар онша көп біле бермейді?

Сәбеттік ТВ, оқулыққа сенуге бола ма?

Баяғы заманда Кеңес Одағы деген ірі мемлекет болған. Ол елде барша телеканал, барлық газет пен журнал мемлекетке тиесілі екен. Және сол жерде билікке жағымды жаңалықтар ғана айтылатын. Және керемет етіп мадақталатын. Шетелде кейбір елдер тез дамып жатқанда, не бір игіліктерге, мол ақшаға, байлыққа жете бергенде сәбеттік жердегі дүкендерде алатын тамақ жоқ еді. Батыс Еуропа, Жапония, Америкамен салыстырғанда кеңестік адамдардың жағдайы біршама ауыр болған. Аналар байып жатқанда біздікілер қайдағы бір лениндік, сталиндік болмайтын идеялар, идеологиялар құрсауында жүрді. Соларға алданып, соларға сеніп.

Телевидениемен қатар кітап та, оқулық та мемлекетке тәуелді болған сон ол жерде де бар шындық айтылмайтын. Кейде ойласан бір болмайтын затты, онша жақсы емес адамды көкке көтеретін. Бір болмайтын Сталин деген қақбасты вождь народдов (қазақша айтсақ елбасы) деп көп мақтайтын.

Сәбеттік заманда құдайға сенуге тиым салынған. Ол кезде мешіт, медресе, шіркеу дегені қиратылған. Жаңасын салуға рұқсат етілмеген (Ел тығылып, құдайға сиынатын, мысалы менің ауылымда кейбір ата мен апалар тығылып намаз оқитын, жұртқа айтпай ораза ұстайтын).

Баяғы заманда Мұса деген пайғамбар өмір сүрген. Ол бұзақы еліне бір аллаға сенуді үйреткен. Адам болудын, тірлік етудін, құдайға сиыну жолын нұсқап. Мұсаның айтқанына олар көніп, сенін айтқанын рас, ол ел арасында бар кезде біз бір құдайға сенеміз деген екен. Ол ел аралап кеткен сон оның бұзақы халқы, надан жұрты бұқаның мүсінің жасап соған сиына бастапты. Яғни құдайға сенбеген халық пұтқа сенеді екен.

Кеңестік заманда ондай пұт көп болған. Мысалы Ленин культі бар болған. Сталин культі де болған. 1 мамырда ауыл мен қалаларда митинг өтетін. Ол күні ел Маркс, Энгельс, Ленин және басқаларының үлкен, ірі суреттерін алып ауылдың не қаланың бар көшелерін аралап орталық алаңға, ол болмаса мектепте линейка өтетін жерге жиналып тұратын. Ел жиналған сон сол кездегі әкім мен министрлер көп сөйлеп отыратын. Аналарды мақтап, мадақтап.

Кеңестік заманда адамды мәңгүрт, зомби қылатын технологиялар көп пайдаланған. Өзіне қажетті, өз басына тиімді ойларды ел арасына тарату үшін керекті көсемнің, жазушының, ақынның еңбектерін басқалардан көп оқытатын.

Пұт жасауда адамды, пендені керемет етіп суреттеу маңызды болған. Көбіне шыңдыққа келмейтін қасиеттерді адамға қоса салып. Мысалы адам ашушаң болса кітапта ақкөңілді деп жазады, қатігез болса мейірімді дейді, тәкаппар болса момын болған дей салады. Осындай, партия құрастырған образды жазушыға береді, осыған сәйкес етіп кітап жаз деп. Ол қиялға беріліп адамды одан бетер керемет етеді. Кітап, роман-эпопея кейіпкері құдды бір адам емес, періште боп шыға салады.

Ал солар қазір қайда? Солардың кезінде кітапхананың төріне қойылған кітаптары кімге керек? Оларды жастар оқи ма?

Менің айтар ойым. Мектеп оқулықтары ол кезде мемлекетке тиесілі болған сон, телевидениеде қалай құлақтан тепсе оқулықтарда да солай өтірікті үйіп салды. Жалған, адамға пайдасыз дүниелерді көбейтетін. Не үшін? Елді оңай басқару үшін. Ел бас көтермейтін боп қалуы үшін.

Сәбеттік телевидениедегі жаңалықтарда бар шыңдық айтылмаған соң, оқулықтарда бар ақиқат айтылады деп сізге кім айтқан?

Осыны адам еске алу керек, жадында сақтау керек. Сәбеттік заманда қазақтың намысына тиетін талай оқулық құрастырылған, талай роман жазылған, талай жаман сөз айтылған. Соған сеніп қоймаңдар. Негізі адам көбіне сенгіш боп жүреді. Болмайтын идеологияға сеніп, бір залымға сеніп болмайтын тірлікпен айналасып. Сөйтіп көп жылын өткізіп қояды. Ал оны тура жолға салғын келсе саған сөз айта бастайды. Сені балағаттайды. Құдды бір сектант сияқты боп ақ-қарасын ажырата алмай жүреді. Мысалы талай жазықсыз халықты репрессия кезінде түрмеге қамаған, ашаршылық жылдарында миллиондаған адамды мерт қылған Сталинді мақтап отыратын шалдар қазір де аз емес қой.

Ақ қарасын қалай ажыратуға болады? Қазақта неше түрлі би, шешен, батыр, ақын, жырау, жазушы бар. Солардың қайсысына сенуге болады? Қайсысының сөзіне тоқтауға болады?

Ең алдымен сіз адамның сөзіне емес, істеген тірлігіне қараңыз. Құр ғана сөзге сену дұрыс емес. Мысалы сәбеттік заманда қаншама ақын бар еді, қаншама кітап шығарған жазушы өмірден өтті, бірақ бәрі бірдей «Желтоқсанда» алаңға шығып жастарға ақыл айтқан жоқ қой! Желтоқсандықтар түрмеде жатқанда олардың сөзін сөйлеп, араша болған ақын көп болды ма? Кешегі «Қантарда» да ел арасына барып жастарды ақылға салған ақын көп болды ма?

Телевизордан қазан басымен, жастар былай істеу керек, осылай істеу керек, мен елімнің патриотымын, жастардың осындай тірлігіне намыстанамын дегендер сондай күнде, елге күн туғанда, аттан, аттан дейтін уақытта қайда болды?

Ал Төле би, Майқы би, Асан Қайғы, Бұқар жырау, Махамбет ондай қорқақ болды ма? Болған жоқ! Көне заманның әрбір ақыны, әрбір биі, әрбір жырауы сөзіне қоса, өлеңімен бірге, батасымен қатар артында

керемет тірлік, ерлік қалдырған. Елді тура жолға салған. Хан мен сұлтанға елдің мұн-мұқтажын жеткізіп отырған.

Бөгенбай батыр

Тарихи жырларға сай Бөгенбай арғын елінде би, имам, тақуа адам болған екен. Жоңғар шапқыншылығы басталған соң ғана қолына қару алып атқа қонды. Осы ретте бір жайт айтайын. Бөгенбай діншіл болды, демек ислам қағидаларына сай жаумен соғысу, оны жену оған парыз болды. Мұсылман шайқастан қашса ол айыбы мол күнә жасады деп есептелінеді. Бұнысы кешірілмейтін күнә боп табылады.

Мұхаммед пайғамбар өзі достары арасында, сахабалары арасында, ел ішінде қандай ақкөңілді, қандай мейірімді болса да өмірінің 23 жылын жаулармен соғысып өткізіпті. Қалын әскерді басқарып, ел мазасын алып отырған, халықты қанаған «перғауындармен» күресті. Оларды тақтан құлатты. Сондықтан ол кездегі қазақ даласындағы ислам ғұламалардың барлығы үйінде отырмай жаумен соғысты. Солардың бірі, әрі бірегейі Бөгенбай.

Бөгенбай Абылай хан заманындағы батырлардың ішінде жас жағынан үлкені болған сияқты. Өйткені оны көп жырларда, мысалы Қабанбай батыр жырында қарт Бөгенбай деп атайды.

Батыр жастарға қамқор болған, оған дәлел «Бөгенбай батыр» жырында жау жағы көрінгенде ол қасындағыларға сендер тұра тұрындар мен өзім барып көрейін деп 400 жуық қалмақ сарбазын жалғыз өзі жайратты.

Осы 400 қалмақтан бір үйір жылқы қалды. Кілең жүйрік, тұлпар. Соларды өз руы мен өзге рулардың батырларына бөліп берді. Олар оған разы болып рақметін айтты. Демек Бөгенбай жомарт та болған.

Бөгенбайдың тағы бір керемет тұсы ол барша шайқастарға қатыса беретін. Ел шетін жау шапса бірінші боп көмекке келетін. Мысалы

«Қабанбай батыр» жырында қалмақ найман руының бір тайпасын шауыпты. Соған Қабанбай батыр намыстанып алты алаштан қалын әскер жинаған. Ол жерге қарт Бөгенбай батыр да келген екен. Жырға сай ол кезде Қабанбайдың жасы 82 болған. Бөгенбайдың жасы одан да көп еді. Бірақ соған қарамастан екеуі оп-оңай атқа қонып, жау жағындағы жас батырлармен жекпе-жекке шығып, шайқасып, жау әскерін жеңіп елге зор жеңіспен қайтты.

Қазақ арақты неге көп ішкен?

Сәбет Одағы заманында арақты көп ішетіндерге 20 ғасырдың 30-40 жылдарынан кейін дүниеге келген жандарды жатқызуға болады. Оған дейін дүниеге келгендер арақты онша көп ішпейтін. Мысалы Дінмұхамед Қонаев (1911 жылы туылған) жайлы шалдар жиі айтатын, той, не жиналыс болса ол онша көп сөйлемей, арақты көп ішпей отыратын деп. Марқұм Димекен сондай ақылды, мейірімді, жаман сөз айту түгіл ойламайтын ғазиз жан болған деп. Елімізде оның өмірін жыр ғып айта алатын ақсақалдар көп.

Ал одан кейінгі ұрпақ арақты көп іше бастады, темекіні бұрқыратып отыра. Кейбір үйге кіргенде оның іші тұман сияқты болатын. Тәуелсіздікке қол жеткізген соң арақ ішу, темекі тарту лезде азайды. Неліктен? Не себептен?

Өйткені мемлекеттік тоталитарлық жүйе жойылды. Қазақты жамандайтын, оның намысына тиетін сөз азайды, қазақты масқаралап отыратын жазушылар тілін қысты. Баяғыдағыдай мынандай хан феодал болды, мынандай батыр елге ойран салды деп айта алмайды. Айтса тұқымы басын жарады. Жастар білмейді, бірақ сәбеттік заманда талай батыр, хан, би көп рет сынға ұшырап, жамандалып отырған.

Қазақтың намысына тиетін сөз көп айтылған соң ел ішіндегі талай жігіт пен қыздың мысы басылды, намысы тапталды, бағы байланды. Қанатын біреу жерге шегелеп қойғандай.

Неше түрлі ой жиналып жол сияқты ұзын, тау секілді биік, теңіздей терең кітапке айналады. Далада айтылған сөз далада қалады. Әрбір сөздің түбінде ғылымға негізделген ақиқат, шындық, терең ой жату керек. Ақылға салу керек. Ашуланып, кектеніп айтылған сөздің қадірі болмайды. «Ашу дұшпан» деп қариялар бекер айтпайды.

Баяғы сәбеттік заманда Алматы қаласының Бағанашыл деген ықшам ауданында күрделі ауруы бар балаларға арналған мамандырылған аурухана салынған екен. Сол заманнан қала халқы өсіп, ел көбейгендіктен ескі ғимаратқа қосымша етіп әкімат жанынан жаңасын салды. Екеуі біріне-бірі ұқсас. Адамның екі көзі сияқты біріне-бірі жақын. Біреуі ескі, екіншісі жаңа. Жаңасын салғандардың қатарында мен де болдым. Ойлап қалманыз, кітап жазған соң ол сол жерде архитектор, инженер болды деп, олай емес. Мен ол жерде бетон құйдым, кірпіш қаладым, кафель төседім. Қысқасы нағыз ауылдықтар жұмыс істейтін жер - стройкада еңбек еттім.

Күн сайын жұмысқа келіп оң жақтағы жаңа аурухананың құрылысының тірлігімен айналасып отырған сон амалсыз анда-санда сол жаққа да қарай саласын. Ал ол жерде, әрбір палата бөлек бөлме болып тұр. Әрбір палатада ауру бала мен оны күтетін ана бар. Сондай бір баланы мен білетін едім. Қалай таныстық дейсіз? Оның добы біз жаққа кетіп қалғанда өзім төбеден түсіп оған лақтыра салған едім, бала артынан анасы келіп маған көп рақметін айтып мені біле қалды. Бала мені көрген сайын терезеден қолын бір сермеп қояды. Аздап қуана салып.

Кейде далада жаңбыр жауып жұмыс істей алмай бөлмеден далаға қарап отыратын едік. Сонда ана ауруханадағы балалар терезеден далаға телміріп қарап отырғанын анда-санда байқап қаламыз. Аналарға қарағанда, жаңбыр далада болғанмен, бізге ол жаңбыр далада емес, палатада құйылып тұрғандай көрінетін.

Сол науқас, ауру балалардын далаға шығамын, достармен доп ойнаймын, күні бойы күліп жүремін, өмірдің қызығын көремін деген талпынысын түсіну қиын емес болғанмен, сау ақынның, сау жазушының өз бетімен мұнлы бола қалғаның, жастарды теледидардан жамандап отырғаның, өнкей негативті үйіп отырғаның түсіну қиын.

Абылай хан – соңғы төре

Абылай ханның тарихы ерлікпен басталады, жоңғарлардың бас батырын, әскер басын шайқаста жеңіп. Ал оған дейін «Ақтабанды шұбырынды» жылдары 11 жастағы Абылай (шың аты Әбілмансұр, Абылай оның лақап аты) Қоқан жаққа құлдыққа сатылуға жіберілген. Сол жолда біраз қазақ бар еді. Жау жағы тұтқынды аяуды біле ме? Тыңдамаған, қарсылық көрсеткен адамды аямай ұрып, қыз ба, ата ма деп қарамай аямай соғатын. Сонда бала Абылай «Жыламандар, бөрік астында қотыр көрінбейді ғой» деп өзге тұтқындарды жұбатып, демеп, көңілін көтеріп отырған.

Осыған қарап болашақ данқты ханның мінезінің бірнеше ерекшеліктерін байқай аламыз. Біріншіден ол оптимист болды. Өзі тұтқын бола жүріп, өзі жарақат алып, ата-анасынан айрылып жатса да елге ақыл айтты, елді жұбатты. Екінші қасиеті ол жаудан қорықпады. Үшіншіден өзгеге жанашыр бола алды, халқын сүйе алды. Сол екен-ақ біраз уақыттан ол жау қолынан қашып елге оралды. Осы жерде тағы бір ойды айтайық. Егер Абылай әрекет етудің орнына жылап жатса, еңіресе, неге мені құдай жазалады деп қайғырып отырса не болар? Онда оны жау әскері Қоқанға жеткізіп құлдыққа сата салар еді. Ол жақтан құтылу қиын. Ал ол болса әрекет етті, ширақ қозғалып тірлік жасады. Және әрекет ету үшін мұнға, қайғыға батпады. Енсесін түсірмеді. Сен де қазақ енсенді түсірме, жігерленіп, қайраттан. Әрекет етпей бай, бақытты бола алмайсын.

Абылай хан мен жалпы қазақ тарихы жайлы көп мағлұмат біркелкі оқылады. Жыр мен дастандағы мағлұматты жөнді түсіндірмей. Мысалы Абылай хан Орынборға барып қолына Құран ұстап Ресейге адалмыз деген ант берді, ақ патшаға құрмет көрсетті дейді. Осы ретте айта кететін жайт. Ол кезде қазақ хандарын, сұлтандарын, батыр мен билерін Ресей өкіметі не бір сәнді мата, қымбат шапан, алтың түймелі тоң, сәйгүлік ат, алтын қылыш беріп қызықтырып жататын. Орынборға

шақырса дастарханды жайып, қазы-қарта, қымыз, семіз ет беріп әке-көке деп күтетін. Хан мен батыр түгіл олардың атқосшыларына шейін не бір қымбат зат сыйлап. Ол жерге қазақ тойға барғандай болатын. Арасында сіздің жеріңіз арқылы сауда керуенің Самарқан мен Бұқарға жіберуге бола ма? Осынша ақы төлесек жете ме? Деп рұқсат сұрап отыратын. Жолда ол керуенді қазақтың жабайы, өр-мінез батырлары тонаса соны бізге қайтара аласыз ба? Деп телміріп, жалынып сұрайтын. Және оларға айтқан сөзі де, Құнанбай заманында айтылғандай құлдың сөзіндей емес. Оған «Абылай хан» жырындағы Төле бидің мынандай сөзі дәлел:

«Не қалмаққа ту көтересін (соғысасын),

Не біз сізден бөлінеміз»

Осы жерден бағынышты адамның сөзі көріне ме? Есесіне қазақтың жырларында Екатеринаны және Ресейдің басқа әйел ел билеушілерін қатын патша дейді. Сәбет заманында орысша оқыған қазақтың доктор мен профессорлары «қатын патша» дегенді «женщина царица» не «женщина царь» деп орысшаға аударып түсіне салады. Ол сөздің астарлы мағынасын, сырын түсінбей қалып. Ал біз сияқты ауылдан шыққан адамдар «қатын» деген сөзінің қай мағынада қолданылып жатқаның бірден-ақ түсіне саламыз. «Қатын патша» дегені шың мәнінде мақтау мен мадақтаудың белгісі емес қой.

Төре тұқымы арасында әлемдік деңгейдегі күшті мемлекетті басқарып отырған хан аз болған жоқ. Мысалы Жошы хан, Өзбек хан, Жәнібек хан, Әбілқайыр хан, Орманбет хан, Қасым хан, Хақназар хан, Есім хан және басқалары. Солардың соңғысы Абылай. Абылай әлемдік деңгейдегі мемлекетті басқарған, жаһандық деңгейге жеткен соңғы төре.

Ол кезде қазақ Қытайды, Ресейді, Жоңғар хандығын, Еділ қалмақтарын, ауғанды, Қоқанды, Хиуаны ойсырата жеңіп отырды. Яғни Шыңғысхан бабасы соғысқан елдердің көбімен Абылай да соғысыпты. Осы ретте айта кететін жайт. Шыңғысхан ыдырап жатқан Қытай мен Ресеймен соғысса Абылай кемеліне жеткен Қытай мен Ресеймен соғысыпты. Осыған қарап біздің ханымыз тұсында еліміз қандай күшті болды десенші. Бүткіл әлем елдері бізге жабылса да жеңе алмаған!

Еуропа әдебиеті христиандық сипатта

Егер сіз Уиллиам Шекспирді оқысаңыз оның әрбір туындысы трагедия мен драмамен аяқталатының білетін шығарсыз. Мысалы Ромео деген жігіт сұлу Джульеттаға ғашық болады. Онымен қосылып өмір бақи сүргісі келеді. Бірақ жоқ себебпен екеуі түбінде мерт болады. Гамлет те ханзада бола тұрып, ақылды адам бола тұрып мерт болады. Дездемона пәк, таза болса да оны ақымақ күйеуі қызғанып қылқындырады. Лир патшасы да түбінде мұратына жете алмай қайтыс болады. Қысқасы бәрі мұратына жете алмай, кедергіге тап болып, жайнаған гүлді адам қалай жұлса, тағдыр оларды да солай жұлып мерт қылады.

Жалғыз Шекспир ғана емес. Мұқағали көп оқыған, қызыққан, түбінде оны қазақ тіліне аударған Данте де сондай, мұнлы кітап жазуға әуес болған. Еуропаның басқа мұнлы ауторларын атап айту да қиын емес. Осы ретте не себеппен олар соншама мұнлы болды? Не себеппен қайғыға бейім болды?

Оны түсіну үшін қоғамда қалыптасқан дәстүр, заң, тәртіп орта әдебиетке әсер етеді дегенді мойындау керек. Әдебиет бір ақын айтқандай өмірдің, қоғамның айнасы. Шамамен екі мың жыл бойы Еуропаның басты идеологиясы христиандық дін болып табылады. Ол жердің әрбір ауылында, әрбір қаласында шіркеу бар. Сол шіркеулердің барлығында Иса пайғамбардың крестке ілініп тұрған бейнесі де бар. Иса пайғамбар еуропалықтардың басты адамы. Тіпті көбі сол кресті өз мойнына іледі де екен.

Ал сол крестке шегелеп қойылған Иса пайғамбар нендей мағына береді? Ол не мағынамен ел арасында таралады?

Христиан дініне сай көне заманда Иса пайғамбар болыпты. Ол өзін барша әлемнің әміршісі – құдайдың баласымын деп жиі айтатын.

Барша елге өз уағызын айтып қарамағына елді жинай бастаған. Сол жердің ол кездегі римдік басшысы Понтий Пилат бұны естіп маған Исаны ұстап алып келіндер деп сарбаздарына айтыпты. Олар оны ұстап алып тергеді. Айтқан жауабына разы болмай оны жазалады. «Сен өзін әлем әміршісінің баласымын депсін», ендеше міне саған тәж деп тікенектен қалпақ жасап оның басына мазақ етіп іліпті. Одан кейін арқасына ауыр бөрене артып ауылдың барша көшелері арқылы оны өткізді. Міне сендер сенген әміршілерін осы деп. Елге оны мазақ қылып. Содан кейін сол бөренелерден крест жасап Исаны оған аямай шегелеп қойды. Иса пайғамбар қатты азапталып, оның көзінен қан аққан да дейді. Одан кейін ол құс пен шегірткеге жем болып өліпті.

Келесі күні ол тіріліп көкке ұшып кетті деген қауесет ел арасында тарады. Осыны орыс әдебиетінде «Через терний к звездам» деп атайды. Терний деген Иса пайғамбардың басына ілінген тікенек. Звезды дегені көктегі жұлдыздар, бір игілік. Құдай-әке (христиан дінінде басты құдай. Ол жерде құдай-әке ол Исаның әкесі, құдай-ана ол анасы және құдай-бала бар. Ол Исаның өзі) Исаның қатты қайғырғаны үшін, көп азаптанғаны үшін адамзаттын барша күнәлерін кешіпіті. Ақыр заманды кейінге қалдырып.

Осы ой христиандық діннің кіндігі, орталығы, негізгі көшесі, басты аксиомасы болып табылады. Оларда адам қайғырса, азаптанса оның жаны, тәні тазарады делінген. Христиан дінінде екі түрлі жолы бар. Бірі құдай жолына түсу. Ол үшін өмірдің барша игілігінен бас тартып шіркеуде қызмет ету. Үйленбеу, бала тумау, отбасылы болмау. Мысалы Ватиканда 70-90 жасқа келсе де қыздың бетін бір рет те сүймеген аталар бар. Оларға бұны олардың діні тиым салады. Екінші жол ол мирской деп аталады, яғни кәдімгі адамдар сияқты өмір сүру.

Христиандықта азаптану, қайғыру діни рәсімнің бір бөлігі боп табылады. Сондықтан ол жердің әдебиетінде мұн, қайғы көп. Мұн мен қайғы христиан дініне сай адамды тазартады дегендіктен. Оны

білмеген біздің жазушылар қазақ әдебиетіне соларға еріп мұн мен қайғыны үйіп салды. Еуропалықтар мұнлы болса құдай жолымен қайғырады екен. Ал сенің не ақын бар? Сен неге мұнлы өлең шығарасын? Сенбесеңіз Библия, Еванглия деген кітаптар бар емес пе. Соларды оқып, христиан жолындағы адам қайғырып тазарады дегенді таба аласыз.

Ницше айтқандай:

«Христиане сказали - Мир уродлив,

И мир стал уродливым!»

Мен бұны қалай білдім? Тоқсаныншы жылдары елімізге жан жақтан неше түрлі миссионерлер ағылып келді. Солар неше түрлі оқулық, кітап, брошюра жұртқа таратып отырды. Оның ішінде түрлі түсті суреттері бар, қымбат қағазға түсірілген «Библия» дегендері де бар еді. Евангелия от Матфея, рассказы Августина Блаженного, Евангелия от Луки сияқты көптеген кітаптарды миссионерлер маған берді. Мен оларды бала кезімде қызығып оқыдым. Өйткені сондай кітап ішінде неше түрлі суреттер, қызықты хикаялар бар болатын. Кітаптің қағазы да, мұқабасы да ол кезде мешіттерде берілетін сары, арзан қағазға түсірілген хадис кітаптерінен гөрі әсемдеу боп маған көрінді. Христиан дінінің қасиетті кітаптарын оқыған сон маған еуропалық әдебиетті түсіну жеңіл бола қалды. Достоевский мен Толстойдың кітаптарын (Әбіш Кекілбаев аударғандарын) оқу, түсіну, тану маған жеңіл бола қалды.

Ал неге бұны Абай, Мұқтар Ауэзов, Мұқали Мақатаев білмеді? Абай заманында ақ патша қазақты күштеп шоқындырғысы келді. Ақ патшаны ел жек көрген сон ол заманда қазаққа ондай кітапты оқу позор болды. Ал Мұқтар мен Мұқали заманында кеңестік идеология дінге тиым салған (сәбеттік заманда құдайға сиыну жоқ болғанмен

пұтқа сену бар еді. Лениннің культі, Сталиннің культі шың мәнінде пұтқа табыну боп табылады. Өйткені олардың мүсіндері барлық жерде бар болған, оларды пенде емес періштедей оқыту да жоқ емес бар, мысалы Ленин өзі нан жемей оны балаларға беріп отырды деген сияқты шыңдыққа сай келмейтін хикаяларды ел арасында өкімет көп таратты). Ондай кітаптар қол жетімді болмаған. Сондықтан біздің классик деп аталып жүрген жазушыларымыз еуропалық әдебиеттің христиандық сипатта болғаның білмей, аңғармай қалды.

Исламда мұнға берілу жоқ. Исламда адам қаншама азаптанса да ол құдай жолындағы керемет игілік деп танылмайды. Құранда адам бұл өмірдің рахатын білу керек, көбею керек, өмірден ләззат алу керек делінген. Қызға жақындама деу түгіл төрт қатын алу да рұқсат етілген.

Исламда игі іс істеу сауап боп табылады. Тірлік ету сауап боп табылады. Исламда мұнлы болу парыз емес, көркем мінезге ие болу парыз.

Осы ретте айта кететін жайт. Біз қазақ елі боп еуропалық әдебиетке еліктеп кітап, роман, өлең жазған ақын мен жазушылардың айтқан сөзінен гөрі көне замандағы батырдың, бидін айтқан сөзін, істеген тірлігін дәріптеуіміз, мақтан етуіміз керек. Өйткені олардың сөзімен қатар істеген тірлігі, яғни сені, қазақты сүйем деген дәлелі де бар. Атам қазақ айтқандай - «Өлі разы болмай тірі байымас».

Мен 19-20 ғасыр ақындарын жамандап отырған жоқпын. Тек салыстырып отырмын. Махамбет қандай еді? Төле би қандай еді? Асан Қайғы қандай еді? Дегендей мына заманның ақындарымен салыстырып отырмын. Өзім өзгенің жаман сөзін, негативін қаншама ұнатпасам, сондай сөзді жазуды да соншама ұнатпаймын.

Баяғы ақын менің елім, менің жерім деп жастарды жинап, жауды жеңіп, елге игілік әперіп отырған. Ал қазіргі ақын бір мұнға толы

ойдан арыла алмай жатыр. Және ен бастысы әрекет етуден, тірлік етуден қалды. Неге? Өйткені мұн мен қайғы адамның ойын, өрісін, қолын кісен сияқты байлап қояды.

Қазіргі көп ақын үйде дәметіп отырады, мені мемлекет қолдаса, кітаптерімді шығарса, атақ-шен берсе, ел арасында танымал болсам деп. Олардың пайымдауынша кітап шығарса, өлең жазса сол үшін оларға көктен мұғжиза түскендей мемлекет бір игілік беру керек. Я талант! Я гений дегендей. Сенбесеңіз қазіргі ақын мен жазушылардың теледидарда берген сұхбаттарын көріңіз, естеліктерін оқыңыз.

Осы ретте айта кететін жайт. Қазақтың сан ғасырлық тарихында тек елім, жерім деген ақынды ғана қазақ керек еткен. Олардың айтқанының құлақ асқан. Тек сондайлар ғана жас кезінен, кейбірі тіпті бала кезінен ел арасында танымал, сыйлы болған. Басқаларын ел тірі кезінде де, өлгенде де қажет етпеген. Сенбесеңіз Алтын Орда, Ноғайлы елі, Қазақ хандығы тұсында қаншама ақын бар еді? Хатқа өлең мен дастан қалдырған қаншама дана бар еді? Олар жайлы тарихи мағлұматтар архивтерде бар (Стамбұл, Ереван, Ватикан сияқты жерлерде). Өлең мен кітаптары да сонда сақталған. Бірақ ел арасында ол заманның тек Майқы би, Асан Қайғы, Бәйдібек би сияқты батыр болған, ел қамын ойлағандардың сөзі ғана сақталған.

Басқа елдерде, мысалы Еуропада басқаша шығар, Еуропада ән, өлең, әдеби кітап шығарған адамға құрмет, данқ бар шығар. Бірақ қазақ сияқты батыр елде олай болмайды. Қазақ тек оның сөзін сөйлеген, ел боп ерлік еткен, тірлік жасаған адамды ғана құрметтейді. Батыр болған ақынды ғана есте сақтайды. Хан мен сұлтандарға елдің мұн-мұқтажын жеткізіп айтқан ақынды ғана қолдайды. Ел шетін жау шапса батырларды жиып атой салған жырауларды ғана есте сақтайды. Қалғаны қазақтың ұзақ тарихында, терең суға түскен тас сияқты жоқ боп қала береді.

Сау адамның тамағын жеп, аурудың сөзін айтпа дегендей, біз мұң мен қайғыға толы кітаптерді мектеп оқулықтарында оқытпайық. Балалардың басын негативке толтырмайық.

Еуропада мұнға берілу діни рәсім болып тұр. Христиан дініне сай. Оның аты да бар. Пост. Пост безбрачия, яғни қатын алмау, пост молчания яки бір күнә жасасаңыз сол үшін судағы балық сияқты бірнеше күн, ай не тіпті бірнеше жыл бойы мылқау боп жүруіңіз керек. Самоличевание яғни адам зор күнә жасаса ол өзін өзі ұрады, соғады, қолын, аяғын не арқасын пышақпен тілеп тастайды. Неге? Өйткені Иисус Христос те кезінде дарға асылған ғой. Ол да мұнға батқан ғой.

Ал сен қазақ мұсылман емессін бе! Мұсылмандарда ондай жоқ. Өзін өзі жазалауға орын жоқ. Сондықтан мұнға толы еуропалық кітаптерді оқығанда осыны ұмытпаныз. Ол мұн христиан дінінен туындаған.

Егер негативке толы өлең жазу, кітап құрастыру даналық болса неге ондай сөз Төле биде, Майқы биде, Асан Қайғыда жоқ?

Маған Махамбеттей бола алмаған ақындар шың айтсам қызық та емес, бірақ ел ішінде адасу бар. Олар үйде отырған ақындарды, батыр болған, елін қорғаған даналардан қазір артық бағалап отыр. Бұнысы дұрыс па? Қолына қару алып елін қорғаған батыр мен үйде отырған адам тең бе?

Сен қазақ «Есінді жиып, елінді тап» дегендей ең алдымен саған қамқор болған, ел тыныштығын сақтаған адамдарды мадақта, құрметте. Ал мыжындық сипаттағы өлең жазғандардан аулақ бол. Себебі сен соны оқысан, өзін де сондай боп қаласын. Көп оқысан, өзін де мұнлы, қайғылы боп қаласын. Және өмірінің сонына шейін ол лабиринттен шыға алмай қаласын. Бақытсыз болудың не пайдасы бар? Мұнлы болудың не пайдасы бар?

Қазаққа жат елдің ойы сіңбейді. Әне Кеңес Одағы кезінде коммунистік партия қазақтан орыс жасағысы келді. Талай қазақ ол кезде өз ана тілінен бас тартып, мен қазақша сөйлемеймін, қазақша сөйлегендерді колхозники, ауылбайские деп мазақтанған. Көбі орысшалап кеткен. Ал қазір солар не орыс бола алмай не қазақша жөнді сөйлей алмай екі арада боқ сасып қалды. Осы сабақ бола алмайды ма?

Балалар, еуропалық дәстүрді алға қойған ақын мен жазушылардың айтқанына сене бермеу керек. Олардың бәрінің аты зағына сай келе бермейді. Мысалы Міржақып Дулат-ұлы Оян қазақ деп айтқан. Сонда қазақ ол жылдары не қазір ұйықтап жатыр ма? Ақын ояу ал қазақ қорылдап жатыр ма?

Жоқ! Олай емес. Оған дәлел ретінде 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілісті атауға болады. Ол көтеріліске қазақ, қаруы болмаса да, соғыса алмаса да аянбай соғысты. Талай рет жау әскерін жеңді. Мысалы Аманкелді, Тоқаш Бокин сияқты ерлердің жеңістерін атауға, сонымен мақтануға болады. Қаншама қойшы, диқаншы, мұғалім, шаруа ол кезде өз өмірін аямай, елім деп жауға шапты! Ақын мен жазушыдан басқасы тегіс шығыпты...

Осы ретте айтқан сөзім түсінікті болу үшін сәтті мысалдарды келтірейік. Жапония еуропалықтардың агрессиясына 19 ғасырда тап болған сон ойлана қалды. Бізді еуропалықтар қалай жеңді? Қалай сарбаздарымызды мерт қылды? Оқ пен қарумен. Демек соны дереу өзіміз жасайық деп керекті шеберлерді шетелден шақырды, елде керекті шеберханалар ашты. Жапония біз жалқаумыз, біз жаман халықпыз, демек соны түзету үшін Пушкинді аударайық, Крыловты насихаттайық, халықты түзетейік деп айтпады. Олар бізді жаулар қарумен шапты, демек сол қаруды жасайық деді. Қысқасы жапон елінің зиялы қауымы болмайтын тірлік, елді түзету, елге ақыл айтумен емес ғылымды меңгерумен, технологиялырды дамытумен айналысты. Және нәтижесі де белгілі ғой!

Тағы бір мысал. 20 ғасыр басында фин елінің халқы шамамен үш миллиондай еді (ол кезде қазақтар саны шамамен 6-8 миллиондай болған). Және Финляндия Ресей империясының төрі Петерборға жақын орналасқан (Петербор шетінен Финляндия жері көрініп тұр). Фин елінің зиялы қауымы 19 ғасырда ақ патша өкіметіне қарсы астыртын ұйымдар жасаумен, тәуелсіздік алу жолында тірлік етумен айналасты. Сол екен-ақ, ақ патшаның құлауымен олар 1917 жылы бір ел боп енді біз тәуелсізбіз деп бүткіл әлемге хабар салды. Ақ патшадан кейін билікке келген большевиктер елдің бірлігін ескеріп, олардың соғысуға дайын екенің көріп Финляндияны амалсыз мойындай салды. Және сол кезден бұл күнге шейін Финляндия өзімен өзі болып өмір сүріп жатыр. Мемлекетін бекітіп ел қатарына қосылды. Олар ашаршылық, коллективизация, сталиндік репрессия, жұт дегенді білмеді. Айтпақшы албасты Сталин Финляндияны қайта жаулап аламын деп 1938 жылы ол жаққа қалын әскер жіберді. Ел арасында бірлік бар жерде тірлік бар деп атам қазақ айтқандай фин елі аянбай соғысып сәбеттік әскерді ойсырай жеңді. Ал алаш зиялылары осы 1938 жылы қайда болды? Күрес жолын мойындамаған, елді күреске шақырмаған адамның тағдыры осылай болады.

Негізі зиялы қауымы мұн мен қайғы емес, күрес жолын таңдаған көп ел 20 ғасырдың басында-ақ тәуелсіздікке қол жетіпті. Мысалы Моңғолия, Ауғанстан, Түркия, Иран, Арабия, Польша, Финляндия. Осы елдер бізден сол заманда (қазір де) асып-тасып тұратындай, ғылымы дамыған, күшті болмаған.

Тағы бір дәлел 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі. Ол кезде де талай жас алаңға шығып аянбай күресті, қолына тас алып елге қол көтерген сұмырай полицейлерді ұрды.

Қазақ халқы ешқашан жалқау, қорқақ болмаған. Көне жыр мен дастандардағы қазақ ерлері аянбай күресе алады. Қазіргі қазақ халқы –

сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, түрік, қыпшақ сияқты батыл бабаларымыздан еш кем емес.

Кешегі «Қантар»-да елдің ояу екеніне куә. Ондай көтеріліске жұрт тегіс жиналып шығатын. Жас та, қарт та, жұмысшы да, шопыр да, мұғалім де, дәрігер де. Керек десе қатын да шыққан. Ақын мен жазушылардан басқасы...

Себебі анау ақындарда жаман сөзге, негативке, қиялға толы кітаптарды оқу дәстүрге айналған. Олар күні бойы сондай романдарды оқиды. Қиялға толы кітаптарды жаттап, мақтап отырады. Сондықтан елмен бірге бола алмайды. Елге жол сілтей алатын көсем бола алмай жатыр. Кешегі Асан Қайғы, Бұқар Жырау, Махамбет сияқты.

Қазіргі көп ақын мен жазушының санасы негативке толы әлемде қалған. Көбі қиял әлемінде. Және ең сорақысы ақындар мен жазушылардың көбі өмірінің сонына шейін сол мұнлы әлемде, қиялға толы әлемде қалып қояды. Мен оларды жек көріп осыны айтып отырған жоқпын, керісінше мен оларды аяп отырмын, жат елдің идеологиясын ұмыттындар деп отырмын. Қиялға берілмей шың әлемде орын сүріндер деп отырмын.

Кешегі Махамбеттің жолын еске алындар деп отырмын. Бұқар жырау жолын қуындар деп отырмын. Өлең шығара алатындай талант бар болса оны ел игілігі үшін жұмсандар деп отырмын.

Олай істемесеңіз өміріңіз драма мен трагедияға толы болады. Сенбесеңіз өздеріңізден үлкен жазушылардың өмір баяның оқыңыз.

Адамды адам етіп қалыптастыратын зат ол тәрбие, идеология. Ал өзі де, сөзі де батыр болған Махамбеттен кім артық? Сөз атасы Майқы бидің сөзінен кімнің сөзі артық?

Қазақ әдебиетіндегі жаман сөздер, қазақты жалқау, сорлы, бишара деп айтатын сөздердің кесірін статистикамен де дәлелдей аламыз. Бұл үшін Орта Азия елдерінің ажырасу, суицид пен халық өсімін салыстырайық:

Мемлекет	Ажырасу (1000 адамға)	Суицид (100 000 адамға шаққанда)	Халық өсімі	Орташа жалақы мөлшері
Қазақстан	4,6	14,6	1,22 %	423 133 тенге
Өзбекістан	1,1	8,3	1,9 %	244 102 тенге
Қырғызстан	1,6	6,8	1,52 %	249 000 тенге
Түркменста н	-	6,8	1,66 %	152 224 тенге
Тәжікстан	1,4	2,4	1,85 %	108 428 тенге

Қазақстан ажырасу көрсеткіші бойынша 2024 жылы бүткіл әлем елдері арасында екінші орында екен (бірінші орында курортты ел Мальдив). Ол жайында мына мақаланы оқыңыз – <https://www.petrellilaw.com/10-leading-countries-with-the-highest-divorce-rates/>.

Суицид көрсеткіші бойынша да Қазақстан Орта Азияда көш бастап тұр – https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_suicide_rate.

Көріп отырғандай қазақ Орта Азия елдері ішінде ажырасу деңгейі жоғары, суициді көп ал халық өсімі аз ел боп отыр. Бұның бәрі жаман сөзден. Негативтен (Өзбекстанда өзбек жалқау деген сөз жоқ, Қырғызстанда да қырғыз жалқау деген сөз жоқ. Қырғыз елінде біз Манас батырдың ұрпағымыз деген сөз бар. Және Қырғызстанның әрбір бұрышында Манас батырға арнап салынған ескерткіш, көше, қала, алаң бар. Қырғыздар Манас батырды мақтан тұтады...).

Бір күні Пайғамбар екі сахабасының ортасында отыр екен. Біраз уақыттан кейін олар пәленше адамды жамандай бастапты. Сонда Пайғамбар ұшып тұрып басқа бөлмеге кетіп қалды. Бұған екі сахаба ан-таң боп оның артынан барыпты. Біз сізді реңжіттік бе? Деп сұрап. Сонда Пайғамбар былай деді: «сіз ана адамды жамандай бастағанда араларына шайтан келіпті, шайтан бар жерде мен отырмаймын».

Жаман сөз айту, оқ ату сияқты. Ол оқ кімге тиеді? Ақ патшаға ма? Сталинге ме? Голощекинге ме? Колбинге ме? Горбачевке ме? Жоқ! Олар қазақ тілін білмеген, ондай өлеңді оқымаған да. Ол оқ сүйегі қатпаған мектеп оқушыларына, санасы қалыптаспаған сәбилерге, қазақтың қара домалақ балаларына тиеді. Зардабын да солар өмір бойы көреді.

Қысқасы қазақ ақын мен жазушыларда екі жол бар. Бірі қазақты жаман, жалқау, өсекшісі көп ел деп тану. Жаман болған сон оны түзету үшін өзінше кітап жазу, өлең құру керек.

Екінші жол қазақ жақсы халық, Қазақ дана халық, Қаншама би мен батыр тудырған ұлы халық деу. Мақтан тұту. Ал жаман болса елге ойран салған оңбағандар жаман. Демек ел өз бақыты үшін күресу керек. Жер керек пе? Оны табатын жол жоқ емес бар. Пәтер керек пе?

Оны табатын да жол жоқ емес бар. Оқу ақысын азайту керек пе? Оны жасайтын да жол емес бар. Студентке жатақхана керек пе? Оны да табатын жол бар, жоқ емес бар.

Осы ретте айта кететін жайт. Бұқар жырау, Асан Қайғы, Махамбет, Майқы би сияқты күрес жолын таңдаған ақын мен жыраулардың көбінің өмірде жолы болады екен. Бәрі дерлік мұратына жетіп ел ішінде сыйлы бола қалады екен. Жүз жасап бала, немере, шөбере, шөпшек арасында жүріп, олардың қызығын көріп ел данасына айналып.

Ал мұн мен қайғы жолын таңдаған бір де бір ақын мұратына жетпеді. Көбінің өмірі жазған сөзіне сай трагедия, драмамен аяқталды. Біреуін де ел көкке көтермеді. Біреуін де тірі кезінде құрметтемеді. Менің көршім Светлана Ақмақбаева айтқандай вообще никого. Өлгенде ғана пұтқа ұқсас памятник қояды, көше атауын береді, сонымен бар тірлігі бітеді.

Махамбет Өтеміс-ұлы

Махамбеттің өлендері адамның күш жігерін қайраттайды, адамды қуаттайды. Күн сайын оның өлендерін оқып жүрсеңіз алынбайтын қамал қалмайды. Жастар тілімен айтсақ күшті мотивация береді, нағыз треш.

Мысалы «Ереулі атқа ер салмай» өленің алайық:

«Ерулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңқу-еңқу жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай.
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Әр түйірі ат болмай,
Атыңды байлап келгенде,
Қатын-бала жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Ашаршылық шөл көрмей,
Арып-ашып жол көрмей,
Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темірқазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?!»

Бірақ солай бола тұра Махамбет қазақтың басқа көне ақындары сияқты Абайдың көленкесінде қалып тұр. Оған дәлел ретінде айта кететін

факттер көп. Мысалы 2003 жылы Махамбеттің бақандай 200 жылдығы болыпты, ал 2023 жылы 220 жылдығы. Ол күндерде мереке, той, конференция болды ма? Жалғыз Махамбет қана емес, Төле би, Майқы би, Абылай хан сияқты данқты бабаларымыздың да мерей тойлары Қазақстанда аталмай жатыр. Неге?

Сталин мен Голощекин саясаты бойынша қазақ Ресейге қосылғанға дейін жабайы, хат танымайтын, көшіп жүретін, қалалары жоқ ел еді делінген. Олар айтқандай 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін ғана қазақ хат тани бастапты. Соған сәйкес кеңестік заманда мектеп оқулықтарында сәбеттік уақытта (не соған жақын заманда) жарық көрген ақын мен жазушылардың туындыларын көбейтті де көнелерге жол бермеді.

Сталин мен Голощекин бұны не үшін істеді? Қатын патша қазаққа өз тарихын ұмыттырындар, өйкені қазақ өзінің ата-бабасының кім екенің біле қойса олар бүткіл әлемді жаулап алады дегені бар емес пе. Сондықтан сәбеттік заманда би, батыр, хан, шешен, жыраудан қала халқын аластатты. Сәбеттік заманда мектепте қазақтың екі ханы, екі батыры, үш биі ғана оқылатын. Оның өзінде 1730 жылғы Ресейге қосылу мәселесі қарастырылғанда ғана. Сол дәстүр әлі де жоқ емес бар. Өкімет, жазушылар Абай, Абай деп көне жаққа онша үніле қоймайды.

Махамбет қазақты сүйді, оған дәлел хан ақыны болмай елмен бірге болуында. Және жастарға үлгі болатын, жол сілтейтін не бір керемет өлеңдерді қалдырғанында. Соларды күнде оқысаңыз кем болмайсыз. Ол керемет мотивация! Махамбеттің өлеңдерін оқысаңыз ол жерде мұн мен қайғы жоқ. Неге? Өйткені тірлік ететін, ерлік ететін адам мұнға берілмейді, ол әрекет етуді ойлайды, қайтсем еліме қамқор болам деп. Алжып, мұнға батқан адам ерлік етпейді, ол қиялындағы бір болмайтын лабиринтке, утопияға кіреді де содан шыға алмай, армандаған мақсатына жете алмай маңайындағы жұртқа жылан сияқты

у, негатив төгіп отырады. Біреу бізге ақша берсе екен? Біреу бізді қолдаса екен? Деп қиялдап өмірін босқа өткізіп қалады. Өйткені бұл өмірде сөз айту емес тірлік ету керек. Әрекет ету керек. «Заман түлкі болса тазы боп шал» дегендей ел кейде күш, мінез де көрсету керек.

Махамбет Өтеміс-ұлы 1803 жылы Бөкей ордасында дүниеге келген ақын, батыр, ғұлама. Осы ретте айта кететін жайт. Қалмақтар 1771 жылы «Шаңды жорық» кезінде Еділ мен Жайық арасын қалдырып шығысқа көшіп кеткен екен. Сол жер бос қалған соң батыр Бөкей сұлтан Кіші мен Орта жүздің біраз елін бастап ол жаққа көшіп өзінің хандығын 1801 жылы құрды. Ол жерге негізі қазақ көшпесін деген қатын патшаның жарлығы бар еді. Соған қарамастан ол жерге қазақ көше салды. Артынан ақ патша амалсыз рұқсат беріпті. Ақ патша дегеніміз Бірінші Павел болған. Ол негізі ақкөңіл, білімді, адамгершілігі мол патша екен (бірақ оны өз баласы Александр тақтан тайдырып, оны өлтіруге жол беріп, қазіргі Ресей тарихында ол да жынды, жаман патша болып қалды).

Бөкей хан қайтыс болған сон таққа баласы Жәңгір отырады. Жәңгір хан өзіне қарайтын елге ресейлік басқару әдістерін еңгізгісі келді, соларға ұқсас болғысы келді.

Абай орысқа тең келетін халық жоқ деп 19 ғасырда жазған еді. Ол орыс дегенді губернатор, оның сұлу қатыны деп түсінген сияқты. Өйткені ішкі Ресейде, анау Мәскеу мен Петербор сияқты жерлерде не боп жатқаның көрсе бұлай айтпас еді. Ол жақта болмаған сон қиялдап соларды көкке көтеріпті. Ал ол кезде орыстардың жағдайы мәз емес еді. Сол заманда орыс қазақтан әлдеқайда нашар тұрған. 19 ғасырда орыстар крепостной болған, яки құл еді. Граф, помещик, князь не айтса соны ләм-мим демей орындап отыратын. Мысалы ауылдың ең сұлу қызын маған әкел, жыл бойы жинаған бидайынды әкел, менің етігімді тазала деп зілкіп отыратын. Айтқанынан көнбесе аямай ұратын. Керек десе өлтіре де салатын (және тағы бір айта кететін жайт

орыстардың көбі ол кезде сауатсыз еді, халықтың 10-15% ғана хат танытын, ал қазақтың барлығы дерлік хат таныған, жаза алатын, халықтың шамамен 80-90% сауатты болған, есеп білетін күйде болған).

Осыған ұқсас басқару жүйесін Жәңгір хан Бөкей ордасында орнатқысы келді. Барша жерді бай мен төрелерге таратып, халық болса солардың ауызына қарап отыру керек екен. Солардан анау жерді жалға алып, байға ақы төлеп. Ержүрек қазаққа бұлай басынуға бола ма? Ел бұндайды көтере ме?

Осының салдарынан 1837 жылы Исатай мен Махамбеттің көтерілісі басталды. Исатай көзі ашық, ақылды, білімді, ержүрек адам болған. Махамбетке қамқор еді. Оған ағалық сезіммен қараған. Көтерілісшілер хан әскерін оңай жеңді. Хан жағында болғандарды оңай мұқатты. Оған «Мен - мен едім, мен едім!» деген өлеңі куә:

«Мен - мен едім, мен едім!
Мен Нарында жүргенде
Еңіреген ер едім.
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Қай қазақтан кем едім?
Бір қазақпен тең едім.
Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,
Сұлтанын суға сұлатып,
Ханшасын қақпа алдында жылатып,
Ернін еттей тесісіп,
Кеңірдегін кесісіп,
Жыраға басын түсіріп,
Жылғадан қанын ағызып,

Басын кессем деп едім!

Еділдің бойы ен тоғай -
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім.
Еңсесі биік ақ орда -
Еріксіз кірсем деп едім.
Керегесін кескілеп,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын тескілеп,
Тоқым етсем деп едім.
Тақта отырған хандардың
Төрде отырған ханымын
Қатын етсем деп едім.
Әлдилеген баласын
Жетім етсем деп едім.
Хан сусыны сары бал -
Сұраусыз ішсем деп едім.
Ханның киген кіреуке -
Үстіме кисем деп едім.
Қанікейдей көріктіңді
Қалыңсыз құшсам деп едім.
Тінікейдей тектіңді,
Ителгі көзін төңкергіп,
Күшіктей даусын қыңсытып,
Аш күзендей белін бүгілтіп,
Әділ жаннан түңілтіп,
Ат көтіне үңілтіп,
Артыма салсам деп едім.
Тілекті құдай бермеді -
Өздеріңдей хандарды
Осылай бір қылсам деп едім!

Мен - мен едім, мен едім!
Мен Нарында жүргенде
Еңіреген ер едім.
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Ерегіскен дұшпанға
Қызыл сырлы жебе едім.
Жақсыларға еп едім,
Жамандарға көп едім.
Ерегіскен дұшпанның
Екіталай болғанда
Азыққа етін жеп едім.
Хан баласы ақсүйек -
Ежелден табан аңдысқан
Ата дұшпан сен едің,
Ата жауың мен едім.
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас!
Хан баласы ақсүйек -
Байеке сұлтан сен болып,
Сендей нарқоспақтың баласы,
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем»

Көтерілісшілер хан мен сұлтандар ауылдарын басып алса да ешкімді өлтірмеді. Жазаламады.

Ал Жәңгір хан елмен тіл табысудың орнына, ақсақалдардан ақыл сұраудың орнына ақ патшадан қалын әскер сұрады.

Қазақты түгіл өз елін аямай қанап отырған ақ патша әскері көтерілісшілерді аямай қырды. Қазақтың тарихында жат жерден әскер сұрау жоқ болған (мына жерде өтірік айттым. Көшпенділердің сан мың жылдық тариғында халыққа қарсы шыққан көсемдер бар еді. Қашан? Мың жыл бұрын Қытай Шығыс Түрік қағанаты мен Жетісудың шығыс бөлігін басып алып ол жерге қуыршақ қағандарды қойып отырған. Сол жақтағы көсемдер балаларын Қытайда оқытып, олардың қытайша ойлап отыруына себепкер болған. Сарыарқадағы күшті Қимақтарға, Сыр бойындағы қуатты Қаңлыларға Қытайдың күші жетпесе де Жетісу жерінің аздаған бөлігінде Қытай билік құрыпты. Яғни ол кезде қытайлану саясаты елімізде аздап болса жүріп отырған. Бұнысы күшті Шығыс Түрік қағанаты жерінде Елтеріс қаған көтерілісімен аяқталса (бұл жайында атақты «Күлтегін» жазбасында жазылған) Жетісуда күшті Түргеш қағанатының құрылуымен аяқталды. Яғни қытайлардың түрік қағанаты жерінен қуылумен аяқталды). Тіпті халқы өзіне қарсы шықса да хан елді қырмайтын. Неге? Өйткені Жәңгір хан сол кездегі төре мен байлардың көбі сияқты Ресейде оқып келген адам еді. Ол ақ патшаның идеологиясын, дәстүрлерін бойына сіңіріп келді. Сондықтан ғой ол сияқтылар елге қарсы жиі шығып отырған.

Хан өз халқына қамқор болудан гөрі оны аямай қыруды қалаған екен. Исатай қаза болып көтерілістің негізгі сарыны аяқталды.

Махамбет көтерілістің басылғанына, Исатайдың мерт болуына қапаланды, күйзелді. Оңай дейсіз бе? Осы жайында «Қызғыш құс» деген өлеңінде жазылған:

«Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатын қатты, мойның бос.
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Ел қорғаны мен едім.

Мен де айрылдым елімнен;
Көл қорғаны сен едің,
Сен де айрылдың көліңнен.
Аспанда ұшқан қызғыш құс!
Сені көлден айырған -
Лашын құстың тепкіні.
Мені елден айырған -
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып - айтпай немене,
Құсарлықпен өтті ғой,
Махамбеттің көп күні!»

«Үмітсіз шайтан» дегендей ақын соңғы күндеріне шейін елім, жерім деп жырлап бізге даналыққа толы көп өлең қалдырып кетті. Көтеріліс басылса да, Исатай сияқты көсемдер қырылса да Жәңгір хан Махамбетке итшілік жасауды қоймады. Ресей билігі Махамбетті баяғыда ұмытып қойса да хан оны құдалауды қоймады. Ақ патша жандаралдарына талай рет оны құрту керек, түрмеге отырғызу керек, Махамбет түзелмейді деп сан рет заява жаза беріпті. Бұл хан деген атқа кір келтіру. Мысалы Абылай хан оны сынаған Бұқар жырауға қысым жасаған жоқ қой. Қожаберген жырау Абылайға «Сен кезінде Төле бидін түйесін бақтың, сондағы атын Сабалақ еді» десе де оған дым істемеді. Қазақтың дәстүрінде ақын, жырауға тіл тигізу, оны өлтіру болған жоқ. Тіпті «Ақсақ құлан» жырындағы ақынды анау-мынау емес, қатыгез Шыңғыс хан да тиіспеген.

Атам қазақ айтқандай «Жазмыштан озмыш жоқ» дегендей тарих бәріне лайықты баға береді. Ақ патшаға адал болған Жәңгір хан көп ұзамай ерте қайтыс болады. Ал оның үлкен баласы, тақ мұрагері Сайып Керей де таққа отыра салысымен де кенеттен қайтыс болады.

Неге? Өйткені ақ патша әуелі Жәңгір хан, Құнанбай (Абайдың әкесі), Шыңғыс (Шоқан Уалихановтың әкесі) сияқты өзіне адал адамдармен

ұлт мақтанышы Кенесары хан, Исатай, Махамбет сияқты көсемдердің көзін құртты. Ал оларды құртқан соң өзіне адал қызмет етіп, еліне опасыздық жасаған сатқындарды да құрта бастады. Ұрпағын қалдырмай түбінде бәрін құртты. Егер бұны кезінде білсе Құнанбай ақ патша жағына шығып Кенесарыны Сарыарқадан ығыстыра салар еді ме? Ақ патшаға қызмет етер еді ме?

Ал ел мақтанышы Махамбеттің аңызы, мұрасы жыл сайын көркейіп, гүлденіп жатыр. Қаншама бала күн сайын, тіпті олай емес сағат сайын, тіпті олай емес минут сайын оның өлеңдерін жаттап жатыр. Қаншама ақын оның өлеңдерін мақтан етеді. Оған арнап өлең мен күй жазады. Соның жолын қуады (әсіресе Жаңаөзен, Күлсары, Ақтау, Бейнеу, Доссор, Шетпе сияқты жерлерде Махамбеттің жолын қуған көп достойнын қазақты мен білемін). Нұрғиса Тлендиев айтқандай - «Махамбет менің пірім!».

Стиляги фильміндегі адасқандар

2008 жылы Ресейде «Стиляги» деген керемет философиялық фильм шықты. Фильмде бай отбасынан шыққан балалар 20 ғасырдың ортасында шаштарын бояп, неше түрлі түсті костюм мен көйлек киіп, кеште Мәскеу көшелеріне шығады екен:

Және өздерін орыспыз демей, өз ұлтын меңсінбей, америкалық атаулар қолданады. Мысалы Саша өзін Стивен, ал Коля болса Колинз деп өзін атайды екен. Маша емес Милана, Даша емес Дороти, Женя емес Джек.

Олар өздерін стилиги ал қалғандарын быдла, жлоб дейді. Былайша айтсақ надан. Оған қоса олардың пайымдауынша Америкада барша мәдениетті адамдар осылай киінеді екен. АҚШ-та халық олар сияқты сөйлеп, олар сияқты киініп жүретіндей боп стилигилерге көрінеді. Олар соған кәміл сенеді.

Ол кезде интернет жоқ, Теледидар да жоқ. Шың айтсам телевизор 90 жылдың ортасына дейін көп үйде болмаған. Америкаға бару мүмкін емес. Кеңес Одағында адам шетелге өз бетімен шыға алмайтын. Елші, министр, әкім, ғалым, әртіс, әнші болмаса көбі шетелге бара алмаған.

Осы стилигилерге ата аналары, мұғалімдері, жұмыстағы бастықтары балам адам сияқты киінсенші, клоун сияқты жүріп бізді ұятқа қалдырдын ғой деп айтса да олар көнбей, менікі дұрыс деп өзінше жүре берген. Америкада білімді адамдар біз сияқты киінеді, біз сияқты ойлайды, біз сияқты сөйлейді деп.

Одан кейін арасынан біреуі оқуын бітіріп Америкадағы елшілікке жұмыс істеуге барады. Шың Американы көріп біраз уақыттан кейін үйіне оралады. Келген соң бір досын шақыртып алып, Америкада олай ешкім киінбейді, олай киінсе оны жындыханаға алып кетеді деп байқап айтады. Бірақ Америкада болмаған досы оған сенбейді, айтқанына көнбейді. Сектант сияқты алған бетінен қайтпайды.

Ал енді досым, айтшы, қай елде өз ұлтын жалқау деу бар? Қай елде өз халқың қорлау бар? Қай елде мектеп оқушыларына негативке толы өлеңдерді оқу бар?

Аманкелді батыр айтқандай осыны маған түсіндіріп берші!

Бауыржан Момыш-ұлы

Әлем әдебиетінің классигі Бауыржан Момыш-ұлы 1911 жылы қазіргі Жамбыл облысында дүниеге келген. Кейбір кітаптарда Бәукені қазақ әдебиетінің классигі дейді, бұнысы дұрыс емес, ол қазаққа ғана тиесілі ме? Жоқ! Оны бүткіл әлем біледі. Оның кітаптарын қаншама әскери академияларда, қаншама елде, жастарға міне осы сияқты батыр бол деп оқытады. Сондықтан оны қазақпен ғана шектемейік. Әлем және қазақ әдебиетінің классигі деу керек.

Әкесі Момыш қарапайым шаруа еді, ал анасы болса ерте қайтыс болды. Өзі айтқандай ата-анасы бай да емес, кедей де болмаған. Бәукенің жастық шағы жайлы білгіңіз келсе «Ұшқан ұя» кітабін оқыңыз.

Соғысқа дейін Бәуке әскерге шақырылып бірнеше жылын Қиыр Шығыста өткізді. Ол жерде әскер өнерінің қыр сырларын меңгеріп жатты. 1941 жылы Екінші Дүниежүзілік соғыстын ұшқыны Кеңес Одағына тиді. Жау жағы бүткіл Еуропаны жаулап алып сәбеттік жерлерге көз тіге бастады.

Өкінішке орай соғысқа дейін Кеңес Одағы басшысы Сталин әскер басы Жуков сияқты кәсіби мамандардың айтқанына құлақ аспай бірнеше оқылық жасады. Біріншіден шекара манынан елді ішке көшірмеді. Екіншіден қару-жарақ қоймалары мен әскери техниканың көбін шекара маңында қалдырды. Соның салдарынан фашистер шекарадан өте салып талай әскери қоймаларды иемденіп оңай олжаға ие болды. Ал сәбеттік әскер қарусыз қалды. Шың айтсақ кейде сарбаздарда соғысатын мылтық та болмаған. Оны атуды үйрену, машықтану түгіл.

Осындай сарынмен фашистер шекарадан орталыққа оңай жылжып жатты. Жазда шекарада басталған атыс күзге қарай Мәскеу маңына

дейін жетті. Бүткіл әлемде әне міне дегенде фашистер Мәскеуді алып сәбеттік елдің күл-талқаның шығарады деген адамдар көп еді. Көбі солай ойлай да жүрген. Астананы Мәскеуден Қазан қаласына көшіру жоспары да жасалған.

Мәскеуді қорғауға қазақ даласынан көп әскер, соның ішінде 316 атқыштар дивизиясы жіберілді. Атақты панфиловшылар дегені осылар (панфилофшыларға арналған Алматыда үлкен ескерткіш бар). Соларға бас болған командирлердің бірі боп Бауыржан тағайындалды. Жауды көре сала аянбай шайқасып жүріп әне-міне дегенде бүткіл әлемге танымал қаһарман бола салды. Панфиловшылар таң қаларлық ерлік жасап астананы жау қолына бермеді. Бүкіл кеңестік елдерде оларды мақтан тұтады.

Бәукенің шығармашылығында ойдан, қиялдан туындаған адам не оқиға жоқ. Бәрі ақиқат, бәрі өмірде болғаны ғана. Сондықтан оның жазбалары мұнлы, қайғылы болмады. Және кейіпкерлер де біркелкі емес. Ойдан шығарылғанда олай болмайды ғой. Оған дәлел ретінде «Куба естеліктері» деген қысқаша әңгімені оқыңыз. Ол жерде Бауыржан Момыш-ұлының Куба еліне сапары баяндалады. Ол ел біздің батырымызды пір тұтады. Одан соғысуды үйренеді. Бүткіл әлемге танымал Че Гевара Бауыржанды пір тұтқан, оның ерліктеріне қайран қалған. Осы сапарда Бәуке Куба оқырмандарымен талай рет кездесу өткізеді. Сондай бір кездесуде одан кубалық оқырман сұрапты - «Сіздің шығармаларыңызда ойдан шығарылған кейіпкер бар ма?». Оған батыр жоқ деп жауап беріпті. Бәрі өмірде болған адамдар деп жауап қайтарды. Негізі қиял, ойдан шығарып жыр ету онша жақсы, керемет іс емес. Ондай туындыны оқығанда адам алданып қалуы мүмкін. Өмірде болмағанды болды деу даналық емес қой?

Бауыржанның туындылары әлемде қазақтың басқа классиктерінен артық таралып жатыр. Орта Азиядағы осы заманғы ақын мен жазушылар ішінде әлем кеңістігінде ең көп оқылатын екі шебер бар –

Бауыржан Момыш-ұлы мен Шыңғыс Айтматов. Екеуі де біркелкі жазбаған. Әрбір туындылары өзгеше. Не бір адамдар, неше түрлі оқиғалар. Және бәрі шындыққа негізделген. Сондықтан шығар олар оқырман тарапынан ерекше ықыласқа ие.

Мысалы Шығыс Айтматовтың «Найман ана» әңгімесінде Мэнгүрт бар. Ол кім? Ол жужан (моңғол мен қалмақтың атасы) еліне тұтқын боп қалған адам. Жау жағына шықпайтын, елінің сатпайтын. Сонда олар не істейді? Оның басына түйенің өркешін іліп қояды да шөлге, аптап ыстық жерге қалдыра салады. Ол ыстықта өркеш кеуіп адам басын қыса бастайды. Оған адам шыда алмай есінен танып қалады. Өткенді ұмытып. Және біраз уақыттан кейін шашы сыртқа шыға алмай, түйенің қалын өркешін тесе алмаған сон, ішке қарай кіре бастайды. Адам басын тесіп. Содан анау батыр кім екенің, қайдан келгенін білмей. Жаудың айтқанына көне беретін мэнгүртке айналады. Осындай оқиғаны ойдан шығару мүмкін бе?

Негізі Қазақстан елшілері шетелде Абай мен Мұхтар Ауэзовтың туындыларын ғана аударуға әуес. Бізде мынандай жазушы бар, мынандай ақын бар дегендей. Солардың қатарына Бәукені де қосуға болатын сияқты. Шет елдері соны қалап отырса неге істемеске? Есесіне Бәуке қазақты батыр етіп мақтап, жырлап жатыр ғой! Қазақстанда онша көп айтылмаса да Бәукенің еңбектері Пентагон, Форт-Нокс, Вест-Пойнт сияқты жерлерде, әлемнің ең керемет әскери академияларында көп оқылады. Бәукенің 2011 жылы болған 100 жылдығы да аталмай қалды. Біз тек Абайдың мерейтойларын ғана тойлаймыз, тек Абайдың сөздерін ғана оқимыз. Абай, Абай дегені жазушы мен ақын ішінде бір параноя сияқты болып тұр (пұтқа табыну сияқты). Басқа елдерде олай емес қой! Мысалы Ресейде Пушкинді құрметтеу бар, оған қоса Толстойға да арнап фильм түсіру де жоқ емес бар, Гогольді де тану бар. Бір ғана адамды көкке көтермей барын құрметтейік.

Несімен Бауыржан туындылары құнды? Біріншіден тәрбиелік мәні бар болған сон. Екіншіден ол соғысудын, адам болудын, тірлік етудін, елмен бірге әрекет жасаудын, қарамағындағы адамдарды басқару жолын сілтеп отыр. Негізі Бәуке туындыларын оқып сіз менеджментті де тани аласыз. Қәдімгі бір МВА сияқты.

Бауыржан туындылары кімге ұқсаған? Бәуке қазақтың көп жазушысы сияқты Абайға еліктеп мұнды көбейтіп жырламайды. Неге бұлай болды? Кім кінәлі деген сарынмен де жазбайды. Қазақты кейбір жазушылар сияқты орынсыз мақтамайды да. Сонда оның туындылары стилі жағынан кімге ұқсас? Батырлар жырларына ұқсас. Бәукенің кітаптары прозамен жазылған батырлық жыр.

Шың ғұламалар сияқты Бауыржан ержүрек, батыр болған. Мысалы бір аңызға сай панфиловшыларды Мәскеуді қорғап бергені үшін И. Сталин «Герой Советского Союза» деген медаль беремін деп құрмет, ілтипат көрсетіп шақырыпты. Сонда әскери дәстүрге сай тізімді жұрт алдында оқиды, аты аталған адам төрге келіп өзіне лайықты медальді төсіне ілгізіп алады. Бәукеге келгенде оның атын Бауыржан Момышев деп оқыпты. Сонда ол Сталин алдына келіп менің атым Момыш-ұлы, Момышев емес деп айтқан екен. Және сол үшін оған ол медальді бермепті дейді. Қазір ол медальді жастар білмейді, ол медаль түгіл сол медальдің атымен аталған мемлекет те жоқ, баяғыда құрып, сүйегі шіріп дегендей, ыдырап кетті ғой. Ал сол кезде ол ерекше бағалы, қымбат еді.

Негізі жазушы болам, ақын болам, ғалым болам деген адам ең алдымен ержүрек болуы керек. Елін ойлау керек. Қазақтың шың ғұламалары бәрі тегіс – әрі батыр, әрі шешен, ержүрек, данагөй, би, батыл болған. Мысалы Әл-Фарабиді араб сұлтаны өз еліне шақырыпты. Сарайға келген сон қай жерге отырайын деп уәзірден сыпайы тілмен сұрапты. Сонда сұлтан қай жерге лайықты болсан сол жерге отыр деп айтыпты. Ол кезде сұлтан төрде отырады. Одан кейін сәл төмендеу жерде бас

уәзір отырады, одан сәл төмен әскер басы отырады, одан сәл төмен министрлер отырады, одан сәл төмендеу жақта қала әкімдері отырады... және содан кейін ғана араб ғалымдары отыр екен. Әл-Фараби төрге қарап тұрып мендей ғұламаға мына жерге лайықты деп таққа отыра салыпты. Бәрі бұған ан-таң. Ол кезде сұлтанға жақпасан басынды ала салатын заман ғой. Соған қарамастан төрге отыра салыпты. Және сұлтанға маған осынша ақша, осынша кітабі бар кітапхана бер деп талап қойды. Сұлтан сөзден жеңіліп, лажсыздан оның айтқанына көне салды. Және сөз таласқанда оның бар уәзірі Әл-Фарабиден жеңіле берген.

Не себептен Бауыржан туындыларында мұн, негатив жоқ? Себебі көсем қайдағы бір сөздерді былшылдап тұра алмайды. Оған тірлік ету керек. Әрекет ету керек. Олай істемесе жауға жем болып қалады.

Оған қоса қазақтың өр мінез, көкірегі ояу ерлері ондай сөздерді көтере алмайды. Табысты еңбек еткен көсемдер негізінен позитивті ойлайды, елмен бірге тірлік етеді. Кто виноват? Почему не сделали? Опять вы меня подвели деп отырған басшыны кім ұнатады? Елмен бірігіп көп тірлік істеймін деген адам Дінмұхаммед Қонаев сияқты көркем мінезге ие болуы керек. Қарамағындағы адамдарға жұмсақ болып, елдің қамын ойлап.

Осы Бауыржан еңбектеріне қарап әлем мойындады, әлемге танымал болды деген түсініктерді түсіндіріп кетейік. Куба еліне Бәуке жиырмасыншы ғасырдың 60 жылдары өз бетімен, турист ретінде барыпты. Оны Куба елі таныған сон бүткіл ел боп тік тұрып қарсы алды. Неше түрлі қалаларда оқырмандармен кездесу өткізілді, неше түрлі жерде лекция оқылды. Бұны Кеңес Одағы ақша шашіп жасаған емес (Кеңес Одағының әскерилері Бәукеге тек медаль ғана емес, сонымен қатар генерал деген атақты да бермей қойыпты. Ол дивизияны төрт жылдай соғыста басқарған еді, не бір қоршауды бұзып, не бір күшті жауды мұқатып. Ал дивизияны сол заманғы тәптіп

бойыншы генерал басқару керек. Яғни генералдын тірлігін жасап оның атағын ала алмай қалды).

Егер Бауыржан басқа елге барса ол жерде де оны дәл солай құшақ жайып қарсы алар еді. Соғыстың батыры ретінде, әскери саласының ғұламасы ретінде, тактика мен стратегияның хас шебері ретінде. Бұл күнге дейін Бәукенің шығармалары шетелде оқылып жатыр, өз бетімен таралып жатыр. Оларды мемлекет басқа тілдерге аударып жатқан жоқ. Бюджеттен соған ақша жіберіліп отырған жоқ. Шыңғыс Айтматовтың туындылары да осы сияқты өз бетімен шет елдерде таларып жатыр. Яғни осы туындыларға деген сұраныс шет елдерде бар. Әлем мойындады дегеніміз автордың кітабі өз бетімен шет елдерде зор сұранысқа ие болғанда ғана айту керек (бюджеттен қыруар ақша жұмсамай өз бетімен таралып жатқанда).

Менің атам, менің әкем және мен

Марқұм атамның балалық шағы жиырмасыншы ғасырдың 20-30 жылдарына сай келеді. Олар не көрмеді десенші? Жұт, репрессия, ашаршылық, геноцид, соғыс...

Бірақ солай бола тұра адам көңілді, мейірімді болатын. Немерелері арасынан мені артық сүйетін. Өз арбасына мені салып шөп шабуға, ағаш жинауға жиі кететін едік. Жол бойында оның құрдастары, достары, жастар көрінсе бәріне сәлем беріп отыратын. Олар да Алпысбай қалын қалай? Алпысбай саған рақмет! Балаларын қалай? Келін қаладан келді ме? Деп шың көңілмен қызығып сұрайтын. Кейбірі қасына келіп мохорқа бар ма деп те сұрайтын. Не атамда жоқ болса ол өзі солардан сұрай жататын. Газетке темекіні орап, соны тұтандырып екі не үш шал кездесіп бала сияқты мәз бола қалатын. Әлі көз алдымда атқа мінген бір шал темекіні тұтандырып атаммен көп сөйлесіп мәз боп кеткен еді. Беті көнге күйген, қырынбаған сон сақалы аздап шыққан, шамамен қойшы сияқты біреу.

О кезде халық аз дүниеге де разы бола жүретін. Мысалы ауылдағы атамның кішкентай үйінде шамамен 8-10 адам қонатын. Қонақ қонса үй адамға лық толы бола қалатын. Апам айтқандай «Көңіл сыйса орын табылар» деп бәріне разы болған еді. Тағы бір мысал атам бір жерден арбаға тиеп жарты қап картоп әкеліпті. Оның біразын апам ашып отқа қуырып, дастарқан жайып, балалары мен көршілерін шақырды. Ұзақ дүкен құрып сол күні кешке дейін отырдық. Құдды тойдағы жұрт сияқты бәрі жарты қап картоп үшін мәз бола қалған!

Тәңертен тұрғанда ата мен апа тұрғанымызға тәуба дейтін. Ас ішіп оған да шүкір дейтін. Кейде алақаның жайып бата айтатын не сүре оқитын. Қарнын тойдырып жұмысқа баратын не үй тірілігімен айналысатын. Атам кейде көзілдірігін қолына алып кітап та оқитын. Сол жердегі оқыған дүниелерді басқаларға жыр боп айта отырып. Ол

кезде интернет жоқ, радиода не бір қызықсыз жаңалықтар (опком мында барды, министр анда барды дегендей) жиі айтылатын, телевидениеде де соншама қызықты бағдарлама болған жоқ оған қоса телевизор бәрінде болған емес. Кейде радиодан бір қызық өлең шырқалмаса, ол жерде онша қызықты дүниеде жоқ еді. Сондықтан ауыл жұрты университетті бітірген адамды көрсе оны бір оқымысты сияқты санайтын. Кітап оқыған адамды жоғары бағалайтын. Бірақ ауыл жұрты онша көп кітап оқымайтын, ауыл кітапханасы не бір роман, оқулықтарға толы болса да. Біздің ауыл қазақи болмысын әлі күнге шейін сақтап отыр. Халықтың көбі қазақ тілінде сайрап жүр. Орысы да, немісі де, поляк пен кәрісі де қазақша сайрап сөйлейді. Тойда Шәмшінің өлеңдерін орыс пен неміс қазақтан аспаса кем айтпайтын.

Апам да атам сияқты азға қанағат ететін. Ыбырайдың «Мұнсыз адам» әнгімесіндегі кедей сияқты. Ата мен апам тату болған. Бірін-бірі кейде сағынып отыратын. Атам қойға кетсе, жұмыстан сәл кешіксе шалым қайда жүр деп апам айтатын. Ол кездегі аталардың тағы бір игі қасиеті ол кішіпейіл болуында. Қай үйге мені атам жібермесе де ол жақтың шалдары мені көріп ұшып тұратын. Далада көрсе әй балам сен кімнің баласысын деп сұрайтын. Жауабына разы болса қолын жайып бата беретін. Олардың ыстық алақандарын әлі сезіп отырмын. Той болып ел жиналғанда бірін-бірі көрмеген жұрт анау қайда, бәленшенің баласы оқуға түсті ме, жұмыс тапты ма деп сұрағанда жас келіндердің біреуі байқамай «бәленбай нағашының баласы қалаға барып алқаш болып қалды» сияқты дей салса оның еңесі бір рет қарайды да анау (негізі ақкөңілді, аңқау апайлар еді, бірақ кейде ойламай сөйлей беретін) өшіп қалады. Жаман сөзді дер кезінде тыйып күнәні (ислам қағидаттары бойынша жаман сөз айту түгіл, ойлаудың өзі күнә. Бұған дәлел Пайғамбар жайлы айтылған хадистерден таба аласыз) еселемеді.

Осы, шамамен соғысқа дейінгі дүниеге келген ата мен апалардың мінезі, тірлігі, жүрісі, айтқан сөзі қазіргілерден біршама өзгеше. Олардың көбі Дінмұхаммед Қонаев пен Бауыржан Момыш-ұлы сияқты

кішіпейіл, қарапайым, сыпайы, мәдениетті еді. Егер сіз олардың кітаптарын оқысаңыз ол жерде еңбек бар, бірлік бар, тірлік бар, елмен істеген не бір ерлік бар, халыққа деген сүйіспеншілік бар және негативтің бір тамшысы да жоқ. Ойдан шығарған кейіпкер де жоқ. Бәуке Кубада оқырмандар (осы ретте айта кететін жайт, қазақ жазушылары арасында шетелде ең көп оқылатын, ең көп еске алынатын сөз шебері - Бауыржан Момыш-ұлы) алдында сөйлегенде одан бір революция қаһарманы сұрапты - «сіздің кітаптарында ойдан шығарған кейіпкер бар ма?» деп. Сонда батырымыз бірде-бір адамды ойдан шығармадым, бәрі шындық, ақиқат деп жауап қайтарыпты. Негізі ел басқармаған, елім-жерім деп шайқаспаған, халыққа керемет игілік әпермеген жазушылардың көбі қиялшыл болады. Және сол қиялы көбіне шындыққа келмейтін, жастарды адастыратын фантазия сияқты боп қала береді.

Ауылда өркенитеттің керемет игіліктері болмаса да ол кезде ел бақытты болды. Күліп, ойнап жүре беретін. Игілік дегенде жолы шаңға толы болатын. Асфальт түгіл қиыршық тас та жолға төселмеген. Су даладағы колонкада. Оны шелекпен не бакпен алып келесін. Газ балонмен сатылатын. Телефон ауылдағы бастықтарда болмаса көбінде жоқ еді. Теледидар тым қымбат. Есесіне ол жерде қара мен ақ түстерді ғана көруге болатын. Оның өзінде сигналы кейде жөнді жетпей экран бұлынғыр бола қалатын. Тоқ біреуде бар, оқшау жатқан ауылда жоқ. Керосин май шамын жағып үй іші соның айналасында топталып әңгіме айтып отыратын.

Ауылдағы жұрт ерекше еңбекқор еді. Таң атып сиыр сауып бар малын жайылымға жібереді. Одан кейін асықпай шай ішіп жұмысқа не үйдегі шаруаны жасауға кететін. Мал бағу кезегі де бар. Егер кезек сіздің үйіңізге келсе балаңыз не әкеніз ол малды күні бойы бағып жүреді. Атқа қонып ондаған шақырым жол жүріп. Іші піскен адамдар ол кезде сол сапарда қолына домбыра алып әндетіп жүретін. Менің ағаларымның біразі осылай ән айтуды үйреніпті. Ауылдағы ондай таланттардың кейбірінің дауысы, өнері халық артистерінен кем емес.

Бірақ олар мен керемет ән айта аламын, эстрадаға барып барша қазаққа хит өлең шығарамын демейді. Өз өнерін бұлар достары арасында, таныстарымен көңіл көтеріп кездескенде не ауылдағы тойда болмаса көп жерде айтуға онша ниетті емес.

Атамның замандастары арасында кітап оқу дәстүрі онша таралмаған еді. Олар кешке, біреудің үйінің маңында, өрістен қойды қарсы алатын жерде не той болған үйде жиналғанда көбіне сонау Нұх пайғамбар заманынан бастап ата-бабалары жайында не бір хикаяларды жиі айтатын.

Яғни аталар арасында негізінен ауыз әдебиеті шығармалары танымал еді, кең қолданыста болған, болмысы соған сай. Кейде жанжал басталса олар Төле би былай деді, Майқы би осылай сөйлеген деп ашуланған жас адамды жөнге салатын. Ол кезде ақсақалдың айтқан сөзі заң. Жұрттын тындамасқа амалы жоқ. Жадында сақталғаны өнкей би, батыр, елге танымал қаһарманның сөздері, оларға арнап кестелеп айтылған жырлары болған соң қалайша ондай адамды тындамасқа? Қанша мың жыл бойы қалыптасқан билердің ақылын қалайша жерге тастайсыз? Аталардың көзінде нұр сәулесі жанып тұратын. Олар роман көп оқымайтын. Оны керек етпейтін де сияқты. Аталар өзге әдебиетті емес өз әдебиетін, өз ана тілін жоғары бағалаған екен. Әрбір ата қай рудан тарағаның, әулетте қандай батыр болғаның біліп отырған. Сол арқылы не бір аласапыран жылдарда адасып қалмаған, өмірге өкпелі бола қалмаған. Дана халқымыз айтқандай:

«Өзін-өзі білген ер бақытты,

Өзін-өзі билеген ел бақытты».

Ал әкемнің замандастары болса кітапті көп оқитын. Достоевскийдің мынандай романың оқыдың ба? Толстойдың «Война и мир» кітабіндегі анандай кейіпкер саған ұнады ма? Оқысан оның тірлігін мақұл көресін

бе? Деп бірінен-бірі сұрайтын. Негізінен орыс әдебиетінің жазушыларын көп оқитын. Одан кейін пайда болған қазақ жазушыларының туындыларын да. Және көбіне тірлік жасаудан гөрі сөз жарыстыруды ұнататын. Баяғы қазақ «Көп сөз боқ сөз» деген жерде олар бірімен-бірі сөз айтыстыратын. Кейде сол үшін ұрысып, төбелесіп те кететін. Ал аталар арасында ұрысу түгіл біріне-бірі қатты сөз де айтылмайтын, керісінше, көлдегі аққулар сияқты бірінің сөзін бірі қостап, бірінің тірлігін бірі қолдап отыратын.

Оған қоса әкемің замандастары орыс пен еуропалық дәстүрлерді қазақи болмыстан жоғары бағалайтын ба, әйтеуір театр десе, опера десе, роман десе көбінің көзі жайнап кететін. Ал қазақи дәстүр, бидін айтқан сөзі бір ескі, қажет бола қалмайтын, шалдың жыртылып, үгітіліп кеткен шапаны сияқты бір керексіз дүние болып қалғандай оларға сол уақытта, интернационал, прогресс, дружба народов заманында көрінген екен. Ол кезде прогресс, интернационал, еуропа, культура сияқты сөздер қазақи болмыстан артық болып қалғандай теледидар мен радиода, газет беттерінде жиі айтылатын. Қазақша сөйлейтін адамдарды қалада онша жақтырмайтын. Мысалы Алматы қаласының өзінде 2000 жылдарының басына шейін қазақша онша көп сөйлемеген. Ондай адамдарды колхозник деп сөгетін. Кейін жағдай кілт өзгерді. Городскойлардың тілімен айтсақ мен сияқты колхозниктар қалаға келіп тәртіпті өзгерте салды. Ауылдан келген қалын қазақтың арқасында қалада ана тілге деген құрмет жыл сайын емес, ай сайын есейіп жатыр. Мысалы эстрадада соңғы 10-20 жыл ішінде пайда болған жаңа хиттердің бәрі қазақ тілінде. Оған дейін байлар Киркоровты, Пугачеваны сияқты орысша айтатын әртістерді жиі шақырып отыратын. Ал қазір ондай жағдай сиреп кетті. Айтыс болса күн сайын есейіп жатыр. Айтыс көлік түгіл атпен оңай жете алмайтын жерде өтсе де жұрт лезде жинала салады. Бәйгеге көлік, пәтер қойылады. Айтыскер бір күнде қымбат көлік ұтып алады. Ал театрда ондайды байқау қиын. Мысалы Ромеоны жақсы сомдады, сондықтан мә саған пәтер, үй дейтін жомарт адамды табу қиын. Соған қарап айтыс пен театрды салыстыруға болады.

Әкем кітапты көп оқытын. Және көбіне сол жерде айтылатын ойға, кейіпкердің істеген тірілігіне еліктеп жататын. Оған қоса ол заманда көп темекі тарту, арақ ішу сияқты жаман әдет ел арасында кең тараған екен. Сондықтан әкем тапқан байлығы көбіне берекесіз болатын. Оған көктен түскен мұғжиза сияқты, құдай ақша мен не бір керемет дүниелерді аямай төге беретін.

Сіз мені жамандап жатуыңыз мүмкін. Бірақ бір шындық айтайын. Мен білетін қазақтың көбі тегіс жерде сүрініп, болмайтын жерде алдануға бейім болады екен. Ауылдағы бір ақсақалдың баласы күні бойы кітап оқып жатады екен. Өзі мұнайып, қайғырып, кейде елім-ау, кейде мен сені көп ойлаймын, мен сияқты патриоттар көп болса еліміз тез дамып кетеді деп жатады. Бұнысы сөз жүзіндегі айтқаны, ал соған сай келетін бір тәуір тірлігі жоқ. Жұмыстағы достарын меңсінбейді, көбіне ақыл айтып, кейбірін жамандап та отырады, ақшаны да ұстай алмай, жұмысты да жөнді орындамай жүретін, тіпті әкесіне совхоз директоры ата сіз керемет еңбек еттіңіз, міне сол үшін деп берілген қойды да қалаға баласы апарып сата да алмайды, жол бойында бәріне жем боп.

Оның әкесі, елге сыйлы болған қойшы, бар өмірін еңбекпен өткізген, өмірінде бір кітап оқымаған құрметті ақсақал өз баласын қалай атайды дейсіз? Косяк деп атайды екен. Оның баласының мінезі тым күрделі еді. Үйде әйелі, балалары онша көп шуламайтын, әкесінің қабағына қарап, артық сөйлей де алмайтын, әрбір сөзін ойлап, теріп айтатын, атасының арқасында жұмысы жеңіл болған сон анау интилегент үйге келіп әйеліне сен анамен араласпа ол қатын өсекші, мынаны киме ол ұят деп ақыл айтып отырады. Атасы болмаса қалғандары одан қорқатын, атасы еңбек адамы, ол артық сөзді ұнатпайды, баласы құтырса қолымен манқ етіп ұра салады.

Әкемнің замандастарына Еуропадан жеткен арақ, темекі, колян, тату керемет бір игілік боп көрінді. Ауылдан келген қазақтың қара домалақ баласына қаладағы біресе қызыл, біресе жасыл, біресе көк боп жанып

тұрған сырахананың жарнамасы, ол жердің сұлу официант қыздары, өзінше бір крутой боп отырған қымбат костюмы бар қонағы, ақшаны оңға-солға жіберіп отырған кедей студенті көргені бір керемет игілік, жетістік боп сияқты көрініп жатқан еді. Ол жарық адасқан адамды тура жолға салатын шырақ емес, ол жарық сені аязды күні жылататын пештің оты емес, ол сені өртейтін жарық, сенің түбіне жететін жарық, ол тозақ отының жарығы.

Оқу сәбеттік заманда тегін еді, емханада емделу де, үй алу да. Көбіне бір жерде екі не үш жыл істесен саған мемлекет қаладан, ауылдан үй не пәтер бере қоятын. Мол заман еді. Шың коммунизм орын тепкен кезең сол заман шығар.

Менің заманым ондай емес. Тегін зат жоқ. Керісінше бәрі миллион, үй қаншама миллион, пәтер миллион, пәтер алу үшін алғашқы жарна да миллион, көлік те миллион, қатын алу да миллион, емделу миллион, оқу миллион, алатын жалақымыздан басқасының бәрі бір бітпейтін көп миллион.

Бірақ мен білетін жастарда болашағым қандай болады? Ертең елімізбен не болады? Деген сұрақ жоқ. Өйткені «Заман түлкі болса тазы боп шал» дегені де бар емес пе. Демек әрекет ету керектігін біліп отырмыз. Көктен игілік түспесе де оған деген реңіш те жоқ. Жастар арасында «Туғызамыз жауға заман ақыр» дегендей ойлар жоқ емес бар.

Қазақстанда жазушы, ақын, доктор, доцент, кандидат, академиктердің көбі мемлекетке телміріп қарап отырады, бізді мемлекет қолдаса екен, бізге жәрдем берсе екен, бізді мақтаса екен дегендей... Шетелде профессор осынша алады. Оған осындай үй береді. Шың ойласақ, шетелде ғұламаларды қолдайтыны рас, бірақ ол үшін сен әлемге танымал ғалым болуын керек. Не бір керемет жаңалық ашқан адам болуын керек. Ал сондай керемет жаңалықтарды біздің профессорлар қазір ашып отыр ма? Демек билікке реңжігені ақиқатқа сай емес.

Қазіргі уақыт тірлік ету заманы. Құр былай істеу керек, мен оны баяғыда айттым деу жеткіліксіз. Сіз қандай зат жасасаңыз соған сай құрмет пен сыйлық аласыз. Бөгенбай батыр айтқандай «Не ексен соны орасын». Жазушылар сияқты құр уағыз айту емес, өзін бірінші боп мысал, үлгі болу керексін.

Мысалы Абылай хан заманында Бұқар жырау, Жиренше шешен, Төле би құр ғана былай жасау керек, былай істеу керек деп айтпаған ғой. Бабалар батырларды өздері жиып, «Күлтөбеде күнде кеңес» дегендей құрылтай жасап, оларға ақыл айтып, жау шебін бұзу үшін жіберген екен. Негізі осылардан асқан дана, би, көсем жоқ.

Қазір ойласам сонау ата бабалардан қалған дана сөздерінен артық зат жоқ. Ол сөзден асыл зат жоқ. Маған алтың емес бабаның сөзі қымбат.

Өз басым болса мектепте әкем сияқты еуропалық дәстүрге салынып, қазақтың мұнлы ақын мен жазушыларын көп оқып, басыма нәубет түспесе де өзім біршама мұнлы боп кетіппін. Маған ол уақытта бәрі күмәнді, бәрі бұлынғыр боп көрінетін. Мен ол кезде өмір сүрмегендей, уақытымды босқа өткізіп жатқандай болдым. Өмірде жеңістен гөрі сәтсіздік жақын болғандай негативті ойлар құрсауында жүрдім. Көбіне өзіме деген сенушілік те аз болды. Сондықтан басымнан бақ құсы ұшып кеткендей жолым онша табысты болмады.

Кейін мектепті бітірген сон, мұнға толы сөздерді күнде естімеген сон біртіндеп оңала бастадым. Бірте бірте оң ойлау, әрекет ету, мұн мен қайғыдан азат болу дегені басталды. Есесіне мұнлы жолды қуып жатқан ақын мен жазушылардың мысалын көрдім. Мысалы Мұқағали Мақатаевты алайықшы. Бой десе бойы, ой десе ойы бар қазақтың біртуары ақыны болған Мұқали. Оны білетін талай қариялар маған ол тым мұнлы, қайғылы боп жүретін деп айтатын. Өзі жаман емес, жақсы адам бола тұрып не бір мұнға, трагедияға бейім болды екен дейтін. Оны ол Данте, Шекспир сияқты мұнлы ақындардан үйреніпті. Сөйте

жүріп мақсатына жете алмаған сон көп арақ ішіп жүрегінің жарасының солай басатын. Өне-міне дегенде осы дүниеден ол да өте салды. Ол да негативті идеологияның құрбаны болыпты, қырықтар шамасында, таланты жанып тұрған уақытында дүниеден өтіп. Болмысы қазақи ақынға 40 жас дегені не? Жүз жасаған жыр алыбы Жамбылға, даңагөй Бұқар жырауға 40 жас ол балалық шақ ғой!

Мен болсам олай өмір сүргім келмейді. Негативке берілу дұрыс тірлік деп қазір санамаймын. Мен түкке тұрмайтын идеологияның құрбаны болғым келмейді. Біреудің айтқанына сеніп бағымды байлап, талай жылымды босқа кетіргім келмейді. Өзімнің жалғыз өмірімді босқа өткізгім келмейді. Бір жақсы ақын айтқандай:

«Тұман, тұман, тұмандай тұмшалаған жүрегімде күмәндәй,
Сен де адасып жүрме екенсің өмірде,
Қалың тұман арасынан шыға алмай

Тұман, тұман, тұманды күн жылайды
Мұнар, мұнар жер мен аспан мұңайды
Жаным сені аңсап аңсап кеткенде
Маған осы тұманды күн ұнайды».

Өмір қысқа, біз Нұх пайғамбар сияқты тоғыз ғасыр жасамаймыз. Сондықтан әрбір күнімізді, әрбір сәтімізді бағалап өмір сүруіміз керек. Өзімізге пайдалы тірлікпен айналысып. Адам бақытты болу үшін, табысқа жету үшін бұл дүниеге келеді. Атам қазақ айтқандай «Жақсы сөз жарым ырыс». Мен елге мұн мен қайғы жіберейін деп отырған жоқпын. Керісінше елге қуаныш, бақыт жолын нұсқап отырмын. Тағы бір рет қайталап қояйын, мен елді жамандап отырған жоқпын.

Керісінше қазақты мадақтап отырмын, елімді мақтан қыламын. Елге күні қараңғы өмірді лайықты деп санамаймын, жан-жағынан нұр шашып тұрған заманға оралуды қалаймын. Қазақ басынан талай

жылдар бойы сейілмеген қара тұманды кетіргім келеді, елге нұры мол жолды нұсқағым келеді. «Ірлегі ел болғын келсе бесігінді түзе» дегендей мына заманда табысты болғын келсе, бай болғын келсе, сананды, ойынды түзе. «Алып әлемде алып амбицияларсыз жүруге болмайды» дегендей бабаларымыз батыр сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, түрік болғаның ұмытпайық. Жақсы сөз жарым ырыс дегендей оң, позитивті ойлап соларға сай әрекет етуіміз керек. «Үмітсіз - шайтан» дегендей негатив пен мұн ол жын-шайтанның тірлігі, сені тура жолдан адастыру үшін оның жасалған айласы. Кешегі батыр қазақ сияқты бай болғымыз келсек, бақытты болғымыз келсек, мына жерге ие болғымыз келсек солар сияқты оң, позитивті ойлауымыз керек. Тірлік жасамай, бірікпей бақытты әрі бай ел бола алмаймыз.

Рас, бізде керемет күш жоқ сияқты боп біреу айтатын шығар, біреуде мына күнгі кризис ешқашан бітпейді деген ой да бар шығар. Бірақ елге ойран салған жоңғардың «Ақтабан шұбырынды» заманы да кезінде көп адамға солай көрінген. Ол нәубет заман - күш пен жігер біріктірілгенде, жұрт есін жиып елін тапқанда, жастар қолына қару алып елді қорғай бастағанда, ақылды адам ақымаққа сенуді қойғанда аяқталған еді, аспандағы қара бұлт сияқты сейіліп, адамның нашар түсі сияқты ұмытылып кетті. Адам жарқын болашаққа сену керек. Жәнібек Ленонбеков айтқандай - «Imagine!».

Жаман идеологиядан қазақ арылса алынбайтын қамал, бағынбайтын асу жоқ сияқты. Кешегі сақ пен ғұн сияқты болу үшін солар сияқты оң ойлауымыз керек. Және қорытындылай келе өзім мұнға толы идеологиядан арылып, санамды тазартып, «матрицадан» шығып атамның жолын тандадым деп осы еңбегімді аяқтаймын.